

MÉDIAKULTÚRA
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

LETÖLTÉS 4.

Média- és kommunikációtudományi könyvsorozat

Sorozatszerkesztők:

Dr. Keszeg Anna

Dr. Zörgő Noémi

Tudományos tanács:

Dr. Kádár Magor, BBTE, Kolozsvár

Dr. Pusztai Bertalan, SZTE, Szeged

Dr. Szijártó Zsolt, PTE, Pécs

Dr. Szirák Péter, DE, Debrecen

Dr. Vincze Hanna Orsolya, BBTE, Kolozsvár

MÉDIAKULTÚRA KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

SZERKESZTETTE KÁLAI SÁNDOR

A kötet megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap, Bethlen Gábor Alap, Magyar Tudományos Akadémia

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

Felelős kiadó: Biró Annamária

Szerkesztette: Kálai Sándor

Korrektúra: Farkas Evelin

Tördelés: Sütő Ferenc

A borító Albert Annamária fényképének felhasználásával készült.

Készült az IDEA Nyomdában

Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Médiakultúra Közép-Kelet-Európában / szerkesztette: Kálai Sándor. -

Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

ISBN 978-606-739-044-5

I. Kálai, Sándor (ed.)

008(4)

Tartalom

Bevezető	7
--------------------	---

Jacques Migozzi

A médiakultúra napja keleten is felkel:

Összegzés és perspektívák egy kutatás beindításához	11
---	----

Kálai Sándor

A magyar (kelet-európai) médiakultúra első szakasza (1840–1920)	25
---	----

Lampros Flitouris – Christos Dermentzopoulos

Félúton a modernitás felé: átmenet a populáris kultúrából

a tömegkultúrába Délkelet-Európában	39
---	----

Keszeg Vilmos

Populáris kultúrák a 19–20. században	53
---	----

Vincze Hanna Orsolya

Népi jelentésképzés és közélet az eszmetörténetben:

Eötvös József és <i>Az uralkodó eszmék</i>	91
--	----

Norbert Bachleitner

Irodalom a bécsi újságok tárcarovatában 1855-ben	111
--	-----

Marcela Poučová

A francia populáris regény cseh fordításai

a 19. században és a 20. század elején 123

Keszeg Anna

A Magyar Királyság városainak

látványstruktúrái a századforduló képeslapjain 129

Abstract 145

A kötet szerzői 149

Bevezető

A francia irodalomtörténet már jó ideje foglalkozik az úgynevezett populáris irodalom termékeivel, ismert vagy kevésbé ismert szerzőivel. Azonban e kutatási irány legitimálása korántsem volt magától értetődő folyamat. Charles Grivel mérföldkönek számító munkája (Grivel 1973), amely az olvasói érdeklődés felkeltésének és fenntartásának problémái iránt érdeklődött, az 1870 és 1880 között Párizsban, könyv alakban publikált regények vizsgálatán alapult (a körülbelül 3 ezer kötetnyi korpuszból egy 200-as mintát kiválasztva), függetlenül attól, hogy az adott szöveg a populáris vagy az elit irodalom területéhez tartozott. Néhány évvel később pedig a Limoges-i Egyetem irodalomtörténészei jelentették meg kezdeményező erejű munkáikat: Ellen Constans, aki a Francia Kommunista Párt aktív tagja is volt, a szentimentális regényekkel (Constans 1999, 2007), Jean-Claude Vareille pedig a populáris regény esztétikájával (Vareille 1980, 1989, 1994) foglalkozott. Fontos megemlíteni azokat a belga és québeci irodalomtörténészeket (Jacques Dubois, Marc Lits, Paul Bleton, Julia Bettinotti) is, akik a francia irodalmi rendszerhez képest periférikusabb pozícióban találhatók, s akiknek az életműve talán e pozícióból kifolyólag is tudott kezdeményező erejű lenni.

Egy idő után világossá vált az is, hogy az irodalmi szövegekről nem lehet úgy beszélni, hogy egyfelől meg ne értenénk azt a kulturális és gazdasági kontextust, amelyben megszületnek és befogadásra kerülnek, másfelől pedig ne követnénk nyomon az írott médiumokban születő szövegekből készült adaptációkat, vagy azokat a hibrid műalkotásokat, amelyek különféle kódok keveredésén alapulnak (képregény, fotóregény, filmregény stb). Ennek következménye lett a médiakultúráról és annak jellegzetességeiről szóló reflexió (Lits 1999, Migozzi 2000, 2005).

A különféle horizontok felől érkező kutatók aztán egyre szervezettebb formákban működtek együtt, s ennek lett egy fontos állomása az, amikor 2011 májusában a

Limoges-i Egyetemen megalakult az LPCM, vagyis az Associations des Chercheurs en Littératures Populaires et Cultures Médiatiques.

Mindezek az információk szükségesek ahhoz, hogy az olvasó, aki a kezében tartja ezt a kötetet, megértse azt, hogy az itt olvasható tanulmányok milyen kontextusban foglalnak helyet. Az LPCM ugyanis megpróbálja integrálni azokat a tudományos kezdeményezéseket is, amelyek a nyugat-európai mellett a kelet-európai médiakultúra jelenségeivel foglalkoznak.

A Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke, a Limoges-i Egyetem és a belfasti Queen's University szervezésében és anyagi támogatásával 2014 decemberében a Debreceni Egyetemen került megrendezésre egy olyan konferencia, amelynek előadásai arra keresték a választ, milyen hasonlóságok és különbségek ragadhatók meg a kelet- és nyugat-európai médiakultúra folyamataiban. A tanulmánnyá átszerkesztett előadások angol és/vagy francia nyelven is meg fognak jelenni, ebben a kötetben annak a néhány szövegnek olvasható a magyar változata vagy fordítása, amelyek vagy magyar vagy pedig kelet-európai vonatkozásúak.

Jacques Migozzi tanulmánya azért lehet érdekes az olvasó számára, mert segítségével részben fogalmat alkothat arról a folyamatról, amelyről fentebb is szó esett, vagyis a nyugat-európai (francia) kutatásokról, másrészt pedig azért, mert a tanulmányból fény derül arra is, hogy milyen perspektíva-áthelyeződésekkel kell számolni akkor, ha nemcsak a nyugat-európai, hanem az európai médiakultúra történetével foglalkozunk.

Ezen bevezető írójának tanulmánya arra keresi a választ, hogy a nyugat-európaihoz képest milyen gazdasági-társadalmi-kulturális kontextus határozza meg a magyar médiakultúra alakulását, s emellett megpróbálja tisztázni azt is, hogy a gyakran használt tömegkultúra terminussal szemben milyen implikációi vannak a médiakultúra fogalmának.

Lampros Flitouris és Christos Dermentzopoulos tanulmánya egy folyamatban lévő kutatás összefoglalása, mely a délkelet-európai társadalmi változásokat vizsgálja a nemzeti

kultúra formálódásán keresztül, figyelemmel kísérve azt, ahogyan a tömegkulturális gyakorlatok megjelennek a régió országaiban (Görögország, Törökország, Albánia, Jugoszlávia, Bulgária). A balkáni országok esetében tömegkultúráról a háború utáni, különösen az 1950-es és 1960-as években végbement társadalmi átalakulás kapcsán lehet beszélni.

Keszeg Vilmos tanulmánya azt a kérdést járja körül, hogy amennyiben a kultúra rétegméleteiből indulunk ki, a populáris és médiakultúra milyen rendszerbe illeszkedik és a népi kultúra fogalmával hol és hogyan érintkezik. E kérdés megválaszolásához többféle problematikát is érint. Egyfelől rekonstruálja azt a hosszú folyamatot, amely során a tudományos kutatások felfedezték a magyar népi kultúrát és azonosították annak különféle funkcióit, illetve azt, ahogyan később a folklorizmus és az örökségesítés revitalizálja ezt a hagyományt. Másfelől képet kapunk arról, ahogyan a különféle médiumok a mindennapi életben házasításra kerültek, s így létrejött egyfajta népi (populáris) kultúra. Harmadrészt pedig választ kapunk arra a kérdésre is, hogy volt-e a szocialista-kommunista hatalomnak populáris kultúrája.

Vincze Hanna Orsolya tanulmánya Eötvös József monumentális művének, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* eszmetörténeti olvasatát adja. Kiemeli, hogy Eötvös szerint azt kell megérteni, maguk az emberek milyen jelentéseket társítanak a kor népszerű eszméihez. A népszerűségnek ebben a tekintetben három komponense van: az eszmék, melyek mögé tömegek sorakoznak; az érzelmek, melyek az eszmékhez kötik őket; és a cselekedetek, melyeket az eszmék nevében véghez visznek.

A sajtó kétségkívül a populáris irodalom katalizátora és fontos terjesztési módja. Bécsben csak az 1850-es évektől jelenik meg a populáris sajtó. Ezek az újságok folytatásos regényeket, heteronóm és lokális, kaland- vagy tézisregényeket közölnek, melyek élesen elkülönülnek a „minőségi” újságok nemzetközi és autonóm irodalmától. Témaválasztásuk és írásmódjuk különbségét Norbert Bachleitner tanulmánya két példa összehasonlításával illusztrálja.

Marcela Poučová tanulmánya a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára gyűjteményében végzett kutatásokra támaszkodva mutatja be a 19. század végén és a 20. század első

évtizedeiben a cseh területeken leggyakrabban olvasott és fordított francia szerzőket és műveiket, emellett választ kíván adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált korszakban milyen szerepet játszott a fordítás a cseh kulturális térben.

Keszeg Anna tanulmánya a médiakultúra vizuális aspektusaival foglalkozik a magyar városi terek századfordulós látványosságait elemezve. A magyar város és a századfordulós tömeglátványosságok kutatási tradícióiból kiindulva követi a dualizmus tizenegy városának képi megjelenítését képeslapokat használva forrásként.

Bibliográfia

- Constans, Ellen 1999: *Parlez-moi d'amour: le roman sentimental : des romans grecs aux collections de l'an 2000*. Limoges: Presses Universitaires de Limoges
- Constans, Ellen 2007: *Ouvrières des Lettres*. Limoges: Presses Universitaires de Limoges
- Grivel, Charles 1973: *Production de l'intérêt romanesque*. The Hague – Paris: Mouton
- Lits, Marc (szerk.) 1999: *La culture médiatique au XIXe et XXe siècles*. Louvain-la-Neuve: Les dossiers de l'ORM – COMU
- Migozzi, Jacques (szerk.) 2000: *De l'écrit à l'écran. Littératures populaires: mutations génériques, mutations médiatiques*. Limoges: PULIM
- Migozzi, Jacques 2005: *Boulevards du populaire*. Limoges: PULIM
- Vareille, Jean-Claude 1980: *Filatures. Itinéraire à travers les cycles de Lupin et Rouletabille*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble
- Vareille, Jean-Claude 1989: *L'Homme masqué, le justicier et le détective*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon
- Vareille, Jean-Claude 1994: *Le roman populaire français (1789-1914). Idéologies et pratiques*. Limoges – Québec: PULIM – Nuit Blanche Éditeur

A médiakultúra napja keleten is felkel: összegzés és perspektívák egy kutatás beindításához

Előzetes megjegyzések

A debreceni konferencia a következő állomása egy olyan, már régóta tartó nyomozásnak, amely bizonyos szempontból tudományos utópiának tekinthető – bár ilyen utópiákra nemcsak ezen, hanem más területeken is szükség van a cselekvéshez és az előrehaladáshoz –, s amelynek a 19. és 20. századi, egyre inkább globalizálódó Európában transznacionális és transzmediatikus módon terjedő, tömegfogyasztásra szánt fikciós alkotások a tárgyai.

A nemzetközi kutatás az EPOP programmal (Popular Roots of European Culture through Film, Comics and Serial Literature) kezdődött, majd egyrészt a louvain-i konferenciával, másrészt pedig olyan, részterületekre vonatkozó kutatásokkal folytatódott, amelyeket egy-egy kutató esettanulmányai (Sherlock Holmes: Levet 2012; Fantómas: Artiaga – Letourneux 2013) vagy pedig egy műfaj (a városi rejtelmek: Kalifa – Thérenty 2015) vizsgálata jelentettek.

Olyan nyomozás ez, amelyet az LPCM 2011-es alapítása óta bátorít, támogat, koordinál, s amelynek érdemes új lendületet adni még akkor is, ha nem egyszerű az ilyen típusú kutatásokhoz nemzeti vagy nemzetközi pénzügyi támogatást szerezni.

A 2014-es debreceni konferencia egy olyan alkalom – legalábbis számomra –, amely lehetővé teszi, hogy ismét olyan kérdéseket tudjak felvetni, amelyekre a 2011-es louvain-i konferencia is alkalmat adott. Ezért empirikus módon, jegyzeteket írva kezdtem ahhoz az összefoglaláshoz, amely itt olvasható. Részben kritikus szemmel olvastam végig újra

a 2011-es konferencia anyagát (Delneste – Migozzi – Odaert – Tilleuil 2014), részben pedig olyan, az elmúlt 15 év során megjelent munkákat néztem át, amelyek időközben a médiakultúra kutatásának alapvető referenciáivá váltak.

Ahogy arra számítani lehet, az áttekintés végén több lesz a kérdés, mint a következtetés, de mindezt azzal a biztos meggyőződéssel állítom, hogy a kutatás területe legalább annyira érdekes, mint amilyen széles.

Az alábbiakban tehát egy összefoglalást adok és négy kérdést fogalmazok meg.

Az EPOP-projekt fontosabb hozadékai

- a. A médiakultúra első szakaszától kezdve, amely az 1840-es évek során zajló feuilleton-vitától az 1930-as évekig tart, a nyugati világban a populáris fikciós alkotások megállás nélkül terjedtek egyik országból a másikba, egyik kontinensről a másikra, az írott médiumoktól a képernyőig. Egy évszázad alatt Európa exponenciális módon létrehozta a multimediatikus modernitás különféle formáit, formátumait és használati módjait, először egyedül, az államnemzetek és a többnemzetiségű országok hihetetlen kulturális és nyelvi sokfélesége által, majd pedig az észak-amerikai kultúriparral történő interakció során. Túllépve Franco Moretti *Atlas du roman européen* című könyvének (Moretti 2000) bizonyos konklúzióin azt mondhatjuk, hogy az 1840 és 1940 közötti időszak az európai regény multimediális „közös piaca” létrejöttének és strukturálódásának kora.
- b. A 19. század közepétől egész Nyugat- és Közép-Európában megfigyelhető a populáris fikció nemzetközi és transzmediatikus importja/exportja, ami egyre intenzívebbé válik a 20. század első éveitől kezdve a nyomtatott fikciós alkotások szerializációjának (olcsó regénysorozatok, illusztrált füzetek gyerekek számára, ikonikussá váló hősöket teremtő *dime novelek*) és a hetedik művészeti ág legitimációjának együttes hatására.

- c. A fordítások stratégiai jelentősége is szembeötlő: már nemcsak a páneurópai siker jele, hanem annak irányadója is.
- d. Az 1900-as évektől kezdve a szerialitásra átálló kultúripar szereplői képesek lettek ötvözni a megsokszorozó hatással bíró fordítást – amely olyannyira képes volt növelni bizonyos figurák auráját, hogy azok szinte mítosszá váltak – és a profitszerzést.
- e. E folyamat megértésekor tudatosítanunk kell, hogy a *dime novel* meghatározó szerepet tölt be abban a folyamatban, amelyben az öreg kontinens a multimédiatikus szerialitás területére lép: kis költségével és a folyamatosság logikájával a *dime novel* a fikciós hősök képmásainak sokszorozódását bátorítja, mivel egy olyan, nem könyv által hordozott, tehát kevésbé kényszerítő erejű hypotextust ajánl a klónozók/létrehozók általi újraalkotásra, amely képes kielégíteni a populáris műfajok olvasóinak étvágyát.
- f. A fordítás és a klónozás mellett az adaptáció is egy olyan fontos eljárás, amely megvilágíthatja az elbeszélések transzmediatikus és transznacionális terjedését abban az értelemben, hogy megerősíti s egyúttal meg is növeli a nyomtatott médium által hordozott mű és/vagy szereplő előzetes vagy szimultán sikerét. Ha ennek kozmopolita transzkulturális potenciálja megkérdőjelezhetetlen is, érdemes megvizsgálni, hogyan képes egy terjedőben lévő műalkotást reterritoralizálni és hozzáilleszteni a nemzeti kontextushoz és kontextushoz.
- g. A terjedés folyamataiban leginkább azok az „univerzális” dimenzióval bíró alakok és elbeszélések vesznek részt, amelyek deterritorializáltak, a nemzeti kontextuson kívül is könnyen befogadhatóak.¹

---

1 „*A contrario* ebben az optikában melyek lehettek azok a műfajok és szereplők, amelyek eredendő hátránnyal rendelkeztek abban, hogy fordítások és adaptációk által sikeres exporttermékké váljanak? Azok, amelyek kényszerítő territorialis referenciához és/vagy kulturális vagy politikai típusú közösségi értékekhez kötődnek: vagyis, leginkább, a regionális regények, olyan elbeszélések, amelyeket erős patriotikus diskurzus határoz meg – tehát az 1840 és 1940 közötti szakaszban a már korábban említett kolonális regény mellett a háborús, illetve kémregény – továbbá olyan burleszk elbeszélések, amelyek kulturálisan kodifikált komikumon alapulnak” (Migozzi 2014).

Első kérdés: A közép- és kelet-európai médiakultúra a médiakulturális kutatások árnyékzónáját jelenti-e?

Gyors válasz: minden jel szerint igen. Átlapozva néhány panoramikus igényű kollektív munkát azt kell megállapítani, hogy a Kelet- és Közép-Európára vonatkozó tanulmányok nagyon ritkák, illetve a nyugat-európai és észak-amerikai kutatói hálózatok által kevésbé ismertek:

A *Colportage et lecture populaire – Imprimés de large circulation en Europe, XVIe - XIXe siècles* című kötetben (Chartier – Lüsebrink 1996) egy tanulmány olvasható a magyar almanachokról. A *Les lectures du peuple en Europe et dans les Amériques (XVIIe-XXe siècle)* című kötetben (Lüsebrink – Mix – Mollier – Sorel 2003) három tanulmány a bulgáriai és lengyelországi (19. századi) és magyarországi (18. századi) almanachokról szól. A *Les Mutations du livre et de l'édition dans le monde du XVIIIe siècle à l'an 2000* című kötetben (Michon – Mollier 2001) egy tanulmány olvasható az osztrák-magyar könyvkiadásról. Viszont a *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1940)* című kötetben (Mollier – Sirinelli – Vallotton 2006) egy tanulmány sem foglalkozik azzal, hogyan alakult ki a médiakultúra ezeken a területeken.

A tanulmányok ritkaságának az a következménye, hogy a médiakultúrára vonatkozó elméleti és periodizációs javaslatokat a nyugatcentrikusság jellemzi.

- a. A médiakultúrára vonatkozó értelmezések a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában megfigyelhető jelenségek és időviszonyok extrapolációinak tűnnek, amelyek a 19. és a 20. század elejének viszonylatában azt a két európai regényhatalmat tekintik modellnek, amelyekre Moretti elemzése is rámutatnak: jelesül Franciaországot és Nagy-Britanniát.
- b. Ebből eredeztethető az a tendencia, amely az európai populáris kultúra utólagos megragadásában túlbecsüli a „modern” részt, mivel ez hordozza a multimediatikus expanzió ígérését, olyan termékek és használatok kárára, amelyek archaikusnak, visszamaradottnak tűnnek. Tomasz Swoboda tanulmánya (Swoboda 2014) arra figyelmeztet, hogy mindazok a műfajok és szövegek, amelyekre az

EPOP-projekt fókuszált, Lengyelország számára csak késői, a két háború közti időszak termékei, s hogy egészen az 1920-as évek végéig a fikciós alkotások mind mennyiségileg, mind minőségileg olyan irodalmat képviseltek, amelyet a „vásári” vagy „ponyva” terminussal jelöltek, s amelyek tartalma és vonzereje nem hasonlított a nyugat-európai kortárs folytatásos regényekére, vagy a *dime novelek*ére, mivel vagy ezoterikus „álmoskönyvek” voltak vagy pedig Brabanti Genovéa legendáját mesélték el 1838-tól 68 különféle kiadásban. S ez a figyelmeztetés azért is fontos, mert egyfelől rámutat például a brazil, legalább az 1970-es évekig tartó helyzettel való hasonlóságra – mindezt Jerusa Pires Ferreira és a Nucleo de Poeticas da Oralidade csoport munkái alapján ismerhetjük (Bernd – Migozzi 1995), másfelől pedig arra, hogy Nyugat-Európában – annak ellenére, hogy az 1830-as évektől kezdve a multimediatikus modernitás útjára lép – szintén megfigyelhetők ezek a termékek és használatok, ahogyan erre például Jean-François Botrelnek a spanyol *literature de cordelre* vonatkozó kutatásai, vagy pedig a Hans-Jürgen Lüsebrink és Jean-Yves Mollier vezette kutatócsoport almanachra vonatkozó kutatásai rámutatnak (Lüsebrink – Mix – Mollier – Sorel 2003). Ez utóbbi vizsgálatok jelzik például azt, hogy sokkal tovább tart e hordozó tömeges produkciója és befogadása Franciaország vidékein is, mint ahogyan azt gondoltuk volna.

- c. Mindazok számára, akik – még ha tudattalanul is, de – megfelelnek erről a komplex képről, le kell szögeznünk, hogy az európai médiakultúra 1830-tól 1940-ig, de talán még azon túl is, látványosan sokféle annak ellenére is, hogy a tömeges akkulturáció és a városi expanzió általi homogenizációs tendencia jellemzi. S ezért, már csak óvatosságból is, érdemes lenne inkább – többes számban – európai médiakultúrákról beszélni, mivel nem alkalmazhatjuk azokat a periodizációkat – amelyeket a nyugat-európai országok domináns „mediatikus” modelljéből extrapolálunk – olyan országokra, amelyeket a vidékies életmód jellemz, s csak lassan térnek az iparosodás és az oktatási reformok útjára.

- d. Ugyanakkor a louvain-i konferencia több előadása is elfogadtatni igyekszik azt a kettős feltételezést, mely szerint egyfelől (jóllehet részben különböző okok folytán) a második világháború minden európai ország esetében a médiakultúra első fázisának egyfajta végállomása, másfelől pedig egy, az európai kulturális rendszer történetében bekövetkező cezúra figyelhető meg az első világháború végén, az 1920-as évek fordulóján. Ez annak az első igazán nagy hollywoodi hullámnak köszönhető, amelynek következtében az amerikai filmek elárasztják az európai filmvásznakat, miközben még egy jó negyed századon át az Európában terjedő nyomtatott termékek jórészt helyben készültek, ellentétben az 1945 utáni populáris műfajokra (sci-fi, bűnügyi és kémregény) jellemző amerikanizálódással – ahogyan erre a folyamatra Paul Bleton több írása is felhívta a figyelmet.
- e. Matthieu Letourneux, aki legutóbbi írásaiban a nemzeti „kulturális sorozatok” jelentőségére hívja föl a figyelmet, amelyek oly módon szűrik és alakítják az importált művek kiadói és olvasói recepcióját, hogy „megemésztik” vagy sokszor reszemantizálják azokat, arra is rámutat, hogy a szövegek transznacionális terjedése csak hozzáigazítási és asszimilációs folyamatok árán valósul meg. A befogadott mű és az adott ország adott időbeli „kulturális paradigmája” közti tárgyalási folyamatok arra irányítják a figyelmünket, hogy ne becsljük túl azt a kozmopolitizmust vagy univerzalizmust, amellyel szinte reflexszerűen felruházzuk a médiakultúra hőseit és elbeszéléseit. Ezeket tehát nem „a könyv és a nemzet felett” fogyasztják, hogy Denis Saint Jacques egy cikkét idézzük (Jaurès-t parodizálva: egy kis internacionalizmus a médiakulturális tanulmányokban eltávolít a hazától, több internacionalizmus azonban visszavezet oda).
- f. Ennek megfelelően az európai „kollektív képzelet” fogalmát is újra kell gondolnunk: nem foghatjuk fel úgy, mint amely egy nemzetek feletti alapvető fikciós szövegekből álló készlet, hanem inkább motívumok és alakok olyan nagy rendszere, amelyben a variációk (különbféle rekonfigurációk és elsajátítási módok eredményei) legalább annyira fontosak, mint a hasonlóságok.

- g. A médiakultúra első korszakának vizsgálata során, amely korszakot a nyomtatott tömegkulturális termékek dominanciája jellemzett, többen is akadtak olyanok, akik a mai *mainstream* kulturális termékek domináns elrendezéseinek vagy eljárásainak legfontosabb, kezdeti jegyeit gondolták/tudták azonosítani. Azonban ebben az esetben is azt látjuk, hogy a hipotéziseket a nyugat-európai példák támasztják alá: ilyen például az, ahogyan Eichler nyomán az európai *dime novel* kiadók kiaknázzák a detektív prototipikus alakját.
- h. A közép- és kelet-európai médiakultúrát tehát érdemes lenne a maga specificitásában tanulmányozni, s az igazat megvallva – ha pontosan követték az eddigi érvelést – akkor azt kellene inkább mondanunk, hogy e területek médiakultúráját az uniformizáló médiakulturális tanulmányok szűrője nélkül kellene vizsgálni. Idő és kompetencia hiányában úgy folytatom az érvelést, hogy megpróbálok a kelet- és közép-európai médiakultúra szingularitásáról beszélni.

Második kérdés: A közép- és kelet-európai médiakultúrát vajon úgy kell felfognunk, mint amely kialakulását tekintve késői vagy pedig mint egy, a nyugat/észak-európaihoz képest más médiakultúra?

Jean-Yves Mollier tanulmányát olvasva a kérdés első felére adható válasz nem kétséges: „Vizsgálódásaink alapján azt mondhatjuk, hogy a [tömegkultúra] nyugaton születik: Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült-Államokban, a 19. század második felében, de bizonyos aspektusaiban megfigyelhető más országokban is, mint például Németországban, Svájcban és Belgiumban. Ha felbukkanása első kritériumának az iskolai oktatás reformjának befejezését tekintjük, akkor a folyamatokból kizáródik teljes Dél- és Kelet-Európa, kivéve az Osztrák–Magyar Monarchiát. A második kritérium a szabad és diverzifikált tömegsajtó megléte, amely egyszerre képes elérni a lehető legnagyobb olvasórétegekhez, illetve a specifikus olvasói kategóriákhoz, például a nőkhez vagy a gyerekekhez. A mindenki számára elérhető kultúra ezen alapfeltételeihez szükséges még hozzávenni egy olyan kultúripar megszerveződését, amely magában

foglalja a színházat, a zenés kávéházat, az orfeumot, a cirkuszt és az első vidámparkokat” (Mollier 2006: 65).

Mivel az írni és olvasni tudás a nyugat-európai területekhez képest későbbi fejlemény, s sok még az írástudatlan a 20. század elején is, a kelet-európai országok esetében a nemzeti nyelvű tömegsajtó felbukkanása 20. századi jelenség. Egy valóban tömegkulturális rendszer kialakulásának megkésettiségeiben – némileg paradox módon – talán az elitek többnyelvűsége is szerepet játszott, hiszen a nyugat-európai médiatermékeket hosszú évtizedeken keresztül lehetett társadalmilag diszkriminatív módon csak franciául (ld. a francia regény helyzetét Oroszországban, ahogyan erről több tanúvallomás is szól), németül (mint például az Osztrák–Magyar Monarchiában) vagy éppen angolul fogyasztani (jó példa erre a lipcsei Bernhard Tauchnitz kiadó, amely *Collection of British and American Authors* című sorozata angol nyelven tett hozzáférhetővé 1841 és 1939 között több száz angol nyelvű művet az európai kontinensen tartózkodó anglofon utazók számára).

De vajon e megközelítéssel szemben, amely szerint a médiakultúra etalonja a korán alfabetizálódott és nyomtatott, illetve szórakoztató kulturipart működtető nyugat-európai médiakultúra, nem mondhatjuk-e azt, hogy a médiakulturális termékekhez való hozzájutás többféle lehet, s különböző típusú médiakulturális formákkal találhatjuk magunkat szemben. Ezt állítja Jean-François Botrel a *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1940)* című kötetéhez való hozzájárulásában: „Ha tömegkultúrán az olvasástörténész az »ipari« méretekben nyomtatott termékek produkcióját és fogyasztását érti, akkor a 19. századi Spanyolország ebben nem érintett: 1914-ben a 14 milliónyi spanyol fele írástudatlan, a hivatalosan leltárba vett sajtótermékek száma 2200 körüli, ritka az olyan napilap, amelynek példányszáma eléri a tízezret, s a papírfogyasztás alig több az oroszországinál. Ám ha a kultúrtörténész más kulturális javakat és gyakorlatokat is figyelembe vesz, mint például a látványosságok fogyasztása (a színház, vagy akár a bikaviadal és a mozi), vagy olyan kollektív mnemotechnikai eljárásokhoz kötött szóbeli kulturális gyakorlatok, amelyek részletes leltárba vétele még várat magára, vagy éppen az ünnepek és a társasági formák, akkor hirtelen többmilliónyi spanyol

illiterati részesül egy olyan tömegkultúrából, amely többé-kevésbé a nemzet minden tagjához elér” (Botrel 2006: 143).

Ilyen feltételek mellett több figyelmet érdemel az olyan, előadáson alapuló médiumok popularizáló hatalma, mint a színház (melynek még korántsem mértük fel katalizáló szerepét, amelyet az első, pre-audiovizuális médiakultúra eljövételében játszik) vagy éppen a hagyományos orális kultúra (amely – például Brazília esetében – magáévá tette a városi, nyomtatott médiakultúra bizonyos elbeszéléseit, motívumait).

Rá kell mutatni arra is, hogy a médiakultúra, legalábbis első fázisában, hatósugarát és manifesztációs módjait illetően nem áll ellentétben a tradicionálisabb nyomtatott populáris kultúra által megőrzött formákkal. Ez utóbbi inkább a Paul Zumthor által teoretizált oralitással van egy fázisban, s továbbra is olyan szövegeket kínál az olvasóinak, amelyeket a didaktikusság vagy az épületes szándék vezérel. A médiakultúrát tehát nem szükségszerűen uralja – legalábbis első szakaszában – a szórakoztató szándék, ahogyan azt gyakran gondoljuk, miközben korai példáira vetítjük napjaink látványtársadalmának meghatározó jegyeit. Van helye tehát olyan nagy példányszámú nyomtatványoknak, amelyek világra vonatkozó gyakorlati tudást vagy bölcsességet kínálnak: ilyenek például az almanachok, amelyek több országban a 20. század elejéig megőrzik használati könyv funkciójukat, mivel még nem szenvedik el a tömegsajtó konkurenciáját és a „sajtó civilizációja” (Alain Vaillant terminusa) által előtérbe helyezett narratív paradigma előírásait.

Harmadik kérdés: Vajon ezen feltételek mellett a közép- és kelet-európai médiakultúra a „periféria” médiakultúrája?

Ezen a ponton Franco Moretti következtetéseihez térek vissza, aki az *Atlas du roman européen 1800–1900* című könyvének 3. fejezetében háromféle Európát különít el, ami az import folyamatait illeti: „egy kis csoport van az élen, amely az európai irodalom nagy részéhez hozzájut; ezt követi két átmeneti csoport, amelyek különböző utakon, de hozzájutnak az Európában terjedő regények feléhez; végül pedig a sereghajtók, akikhez generációnként egyféle forma jut el.” (Moretti 2000: 202–205) Moretti, aki saját bevallása szerint

kilenc ország példáján csak másodkézből dolgozik, ábrákat készít, amelyek szerint azon három ország közül, amelyek az ő szelekciójában Közép- és Kelet-Európát reprezentálják, Lengyelország és Magyarország a harmadik csoportba, Románia pedig, amely a legikább periferikus, a negyedik csoportba tartozna. Lengyelország és Magyarország a Spanyolországéhoz hasonló pozícióban van, ami az angol regény hatását illeti, ám ez utóbbi ország a második csoportban található, mivel érintve van (jóllehet alávett pozícióban) az „irodalom világgöztársaságának” (Pascale Casanova kifejezése) folyamataiban.

Anélkül, hogy meg akarnánk sérteni kelet-európai kollégáinkat, s annak ellenére is, hogy csak nagyon kevés adattal bírunk arra nézvést, hogyan terjedt a médiakultúra Csehországban, Szlovákiában, Bulgáriában, Görögországban, Szerbiában, Horvátországban, Boszniában, Görögországban, Törökországban, Oroszországban és Ukrajnában, fogadhatunk arra egyfelől, hogy ezek az országok a Moretti-féle 3. és 4. csoportban kerülnének, s másfelől, hogy az európai regénypiacon elfoglalt periferikus pozíció homologikus lenne egy olyan grafika által megjelenített pozícióval, amely az európai médiakultúra térbeli és időbeli terjedését ábrázolná, ha feltételezzük, hogy a rendszer középpontjában azon országok állnak, amelyek a médiakultúra import-export folyamatainak legaktívabb tagjai, tehát Franciaország és Nagy-Britannia (s hozzájuk csatlakozik később Németország).

Fogalmazunk meg ezen a ponton egy jelenleg csak intuíción alapuló feltételezést: ezt a periferikus médiakultúrát, amely azon területeken születik, amelyek kulturálisan és társadalmilag csak későn csatlakoznak a városi és demokratikus moderintáshoz, vajon nem az különbözteti-e meg, hogy előtérbe kerülnek olyan szereplők/témák, amelyek antropológiai szinten egyfajta szimbolikus tükör funkciót töltenek be az érintett nemzeti társadalmak várakozásait/félelmeit tekintve? Egy példát hoznék minderre: Federico Pagello egy 2011-ben Limoges-ban tartott workshopon² arról beszélt, hogy bizonyos *highwayman*

2 Pagello, Federico : *Des « Robin Hoods » aux « Fantômas » : notes sur la circulation transnationale et transmédia-tique des héros criminels européens (1900–1945) a Pour un entrepôt de données sur les fictions populaires : balises, exemples et problèmes méthodologiques* című nemzetközi workshopon, 2011. május 27-én a Limoges-i Egyetemen bemutatott előadás.

típusú szereplők jelentős sikert arattak azzal, hogy egyes esetekben szinte anakronisztikus módon tértek el a prototipikustól, részben a fasiszta Olaszországban, részben pedig a Franco alatti Spanyolországban. Pagello úgy értelmezte ezt a jelenséget, mint egyfajta, az elnyomó hatalom elleni szubliminális tiltakozás, amely egy kompenzációs funkcióval bíró fabuláción keresztül történik. Eric J. Hobsbawn tézise, aki a „társadalmi banditákban” a falusi közösségek megnyilatkozását látja, vagyis olyan hősöket, akik a központi hatalom ellen harcolnak, helytállónak teszi ezt a következtetést. Vajon nem alkalmazhatjuk ezeket a sémákat akkor, amikor magyarázatot keresünk arra, hogy miért sikeresek a 19. és 20. század folyamán Görögországban (és a balkáni országokban) a bandita-történetek?

Negyedik kérdés: Vajon a kelet- és közép-európai médiakultúra fehér foltot jelent-e a *big datán* alapuló kultúrakutatások számára?

Tarthatunk ettől, főleg, ha emlékeztünkbe idézzük Franco Moretti idézett művének némileg hirtelen tett állítását: „Szinte *per definitionem* a rendszer perifériájának számít az a hely, ahonnan az adatok kevésbé számosak” (Moretti 2000: 205).

Azok az első tapasztalatok, amelyeket 2010 óta az európai nemzeti könyvtárakból származó metaadatok összegyűjtése során szerzett a limoges-i kutatócsoport, azt jelzik, hogy korántsem problémamentes azon adatok összegyűjtése és ellenőrzése, amelyek ahhoz szükségesek, hogy fogalmunk legyen a tömegkulturális termékek terjedéséről, *s a fortiori* képesek legyünk komparatív módon megkülönböztetni a fentebb említett nemzeti kulturális sorozatokat. A kihívás, amellyel egyszerre kell szembenézni gyakorlati és episztemológiai szinten, nagy. Az előbb említett limoges-i workshopon jómagam is felhívtam a figyelmet néhány ezzel kapcsolatos akadályra és problémára:

- a különböző nemzeti könyvtárak eltérő technológiai, ergonomikus kialakítása;
- a kutató nem képes mindig túljutni a nyelvi akadályokon, ld. például a cirill vagy görög ábécé kérdését;
- a nemzeti könyvtárak numerizált katalógusai gyakran hiányosak a 19. században megjelent műveket illetően;

- a periodikus hordozókon (feuilleton, füzetsorozatok) megjelent művek összeírásának szinte teljes hiányát tapasztaljuk;
- a nemzeti könyvtárak leíró jegyzeteinek egyenetlenségei a pontosságot illetően;
- hosszas nyomozás akkor, ha bizonyos szövegeket új címmel látnak el a fordítás során.

Illusztrációképpen egy olyan esetet hoznék, amely a nehézségek iskolapéldája lehet, ha a teljességre törekszünk. Érdemes számot vetni azokkal a hiányosságokkal, amelyekbe jómagam ütköztem akkor, amikor a 2011 májusi workshopra készülve próbáltam megalkotni Dumas *Húsz év múlva* című trilógiája diffúziójának térképét. Ezt a szöveget (vagy legalábbis az első kötetét) a növekvőben lévő médiakultúra egyik emblematiszus példájának is tekinthetjük. Ha a fordítások és az adaptációk dátumait tekintve rá is tudtam mutatni arra, hogy *A három testőr* (s némileg kisebb arányban) a *Húsz év múlva* nagyon gyorsan meghódította Európát, további fontos információk hiányoztak. Elegendő volt aztán Kálai Sándor Dumas magyarországi fogadtatásának szentelt tanulmányát elolvasnom (Kálai 2014), hogy felfedezzem azt, hogy a magyar közönség már 1846-ban találkozott (igaz, csak egy előadás erejéig) a Nemzeti Színházban *A három testőr* színpadi adaptációjával, továbbá azt, hogy a regény könyv alakban először 1863-ban, a teljes trilógia pedig 1875-ben jelent meg magyarul, de azt is, hogy a nemzeti nyelven megjelent fordításokat már megelőzte a *Húsz év múlva* német nyelvű fordítása 1847-ben, amely a Hartleben kiadónál jelent meg egyszerre Bécsben és Pesten. Mivel bizonyos, hogy nemcsak a magyar példa az egyetlen, amely vizsgálódásaim hiányosságait jelzi, hogyan lehetne értelmezni a térkép azon fehér foltjait, amelyek az ausztriai és a német zónához képest keletre vannak? Vajon ez egy olyan, egyelőre túl hiányos kutatási állapot, amelyből még nem vonhatók le messzemenő következtetések? Vagy – ezzel ellentétben – a hiányok pótlásával a vizuális megjelenítődése lesz annak, hogy itt – ahogyan arról fentebb szó volt – a modern és egyre inkább kozmopolita médiakultúra késői felbukknását látjuk? Érzésem szerint egy kicsit mindkettőről szó van...

Bibliográfia

- Artiaga, Loïc – Letourneux, Matthieu 2013: *Fantômas – Biographie d'un criminel imaginaire*. Paris: Les Prairies ordinaires
- Bernd, Zila – Migozzi, Jacques (szerk.) 1995: *Frontières du littéraire. Littératures orale et populaire Brésil/France*. Limoges : PULIM, Littératures en marge
- Botrel, Jean-François (2006): Entre imprimé et oralité : l'essor de la culture de masse en Espagne (1833–1936). In: Mollier, Jean-Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.): *Culture de masse et culture médiatique en Europe, et dans les Amériques (1860–1930)*. Paris: PUF, 143–156.
- Chartier, Roger – Lüsebrink, Hans-Jürgen (szerk.) 1996: *Colportage et lecture populaire – Imprimés de large circulation en Europe, XVIe - XIXe siècles*. Paris : IMEC Éditions – Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme
- Delneste, Stéphanie – Migozzi, Jacques – Odaert, Olivier – Tilleuil, Jean-Louis (szerk.) 2014: *Les racines populaires de la culture européenne*. Bruxelles: Peter Lang
- Kálai Sándor 2014: Dumas en Hongrie. La naissance d'un nouveau dispositif culturel. In: Delneste, Stéphanie – Migozzi, Jacques – Odaert, Olivier – Tilleuil, Jean-Louis (szerk.): *Les racines populaires de la culture européenne*. Bruxelles: Peter Lang, 39–50.
- Kalifa, Dominique – Thérénty, Marie-Ève (szerk.) 2015: Les Mystères urbains au XIXe siècle : Circulations, transferts, appropriations. *Médias 19* <http://www.medias19.org/index.php?id=17039> (letöltve: 2016. 01. 31.)
- Levet, Natacha 2012: *Sherlock Holmes – De Baker street au grand écran*. Paris: Autrement
- Lüsebrink, Hans-Jürgen – Mix, York-Gothart – Mollier, Jean-Yves – Sorel, Patricia (szerk.) 2003: *Les lectures du peuple en Europe et dans les Amériques (XVIIe-XXe siècle)*. Paris: Complexe
- Michon, Jacques – Mollier, Jean-Yves (szerk.) 2001: *Les Mutations du livre et de l'édition dans le monde du XVIIIe siècle à l'an 2000*. Québec-Paris : Presses de l'Université Laval – L'Harmattan

- Migozzi, Jacques 2014: EPOP import/export : de quelques hypothèses sur la circulation transnationale et transmédiatique des fictions populaires en Europe entre 1840 et 1940. In: Delneste, Stéphanie – Migozzi, Jacques – Odaert, Olivier – Tilleuil, Jean-Louis (szerk.): *Les racines populaires de la culture européenne*. Bruxelles: Peter Lang, 15–24.
- Mollier, Jean-Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.) 2006: *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1940)*. Paris: PUF
- Mollier, Jean-Yves 2006: L'Émergence de la culture de masse dans le monde. In: Mollier, Jean-Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.): *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1930)*. Paris: PUF, 65–80.
- Moretti, Franco 2000: *Atlas du roman européen (1800–1900)*. Paris: Seuil
- Swoboda, Tomasz 2014: Quelques remarques sur la littérature ésotérique en Pologne au début du 20e siècle. Entre pérennité et disparition. In: Delneste, Stéphanie – Migozzi, Jacques – Odaert, Olivier – Tilleuil, Jean-Louis (szerk.): *Les racines populaires de la culture européenne*. Bruxelles: Peter Lang, 215–228.

A magyar (kelet-európai) médiakultúra első szakasza (1840-1920)

Az itt következő fejtegetések tárgya, a médiakultúraként értett tömegkultúra fogalma és jelensége többféle nehézséggel szembesíti a kutatókat. Egyfelől addig, amíg Nyugat-Európában már több évtizedes hagyománya van e kulturális logika kutatásának, addig Kelet-Európában (az egykori Osztrák–Magyar Monarchia bizonyos országaiban) a kutatók gyakran még mindig a kutatás tárgyának illegitim voltával szembesülnek. Olyan kutatások jelenthetnek új impulzusokat, amelyek az ún. kulturális fordulat jegyében másképp közelítik meg a kulturális jelenségeket, illetve amelyeket olyan fiatal kutatói generációk tagjai végeznek, akik számára mind a (tömeg)kulturális gyakorlatok, mind pedig azok tudományos megközelítése magától értetődő.

Másfelől, ha a médiakultúra (perspektívától függően rövid vagy hosszú) történetét akarjuk tanulmányozni, akkor kérdések sorára kell válaszolnunk: mit értünk egyáltalán e fogalom alatt? Milyen (magyar, kelet-európai) értelmezései vannak e terminusnak? Mikorra tehetőek e kulturális logika kezdeti fázisai, s mi a szerepe e folyamatban a tömegművelődésnek, a populáris irodalomnak vagy a látványiparnak? Melyek e kulturális rendszer legfontosabb gazdasági és társadalmi jellemzői – gondolva itt például arra, hogy Kelet-Európában megkésett az iparosodás, illetve a polgári osztály kialakulása és megszilárdulása –, s főleg milyen konzekvenciái vannak a monarchiabeli többnyelvűségnek, többnemzetiségűségnek, felekezeti sokszínűségnek?

Az alábbi áttekintés, amely e kulturális logika meggyökeresedésének első fázisát teszi elemzés tárgyává, nem tud válaszolni minden itt feltett kérdésre, inkább csak rá

akar mutatni olyan kelet-európai (elsősorban magyar) jellegzetességekre, amelyeket a későbbi kutatások megfontolhatnak.¹

A kiváló francia olvasástörténész, Jean-Yves Mollier szerint (Mollier 2006: 65–80) három területen (Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok) nagyjából egy időben – a 19. század második felében – alakul ki, stabilizálódik a tömegkultúra rendszere, emellett pedig más országokban (Németország, Svájc, Belgium) is azonosíthatók különféle kezdemények. Az első szükséges feltétel – a francia történész szerint – az oktatási reformok megléte. Ennek hiánya kizárja a dél- és kelet-európai országokat, kivéve az Osztrák–Magyar Monarchiát. Ez utóbbi esetében azonban a többnyelvűség a hátráltató tényező.² A második feltétel a szabad, változatos, egyre specializáltabb tömegsajtó működése, amely egyre szélesebb és specifikusabb közönséghez (nők, gyerekek) is elérhet. A harmadik feltétel a látványipar kialakulása, ide Mollier a színház, a zenés kávéház, a music-hall és a cirkusz intézményét sorolja. A negyedik feltétel pedig a széles körben terjedő populáris irodalom, amely egyszerre lehet jelen különféle mediális változatokban: folytatásos regényként a sajtóban, színpadi adaptációk formájában vagy később a mozivásznon, de akár olyan mindennapi tárgyakban is, mint például a játékok. A *Tamás bátya kunyhója* vagy a *Monte-Cristo grófia* jól illusztrálhatják ezt a jelenséget. Ez utóbbi például azért lesz egy kubai cigarettamárka neve, mert munka közben az egyik munkás ezt a nagy tetszést arató regényt olvasta fel a többieknek.

Mindezek alapján Mollier elemzése arra jut, hogy e kulturális logika nyugati, iparosodott és városiasodott társadalmakban alakul ki: ott, ahol a különféle hálózatok (vasút, posta, iskola) stratégiai szerepet játszanak. Ily módon a tömegkultúra termékei

---

1 Mint ahogyan az az alábbiakból ki fog derülni, a médiakultúra terminust egy olyan, alapvető kulturális elrendezés megnevezésére használjuk, amely a kulturális produktumok alapvető mediális meghatározottságára utal (ld. az alábbiakban Vaillant 2006). Megközelítésünk szerint e médiakulturális paradigmában kell értelmeznünk a kulturális jelenségeket, függetlenül attól, hogy az elitkultúra vagy a tömegkultúra területére utaljuk azokat.

2 Mollier elemzése e megjegyzésen túl nem foglalkozik a kelet-európai tömegkultúrával.

az adott ország minden lakosához eljuthatnak, s közreműködnek abban, hogy egy homogén nemzeti tér alakulhasson ki. Annak ellenére, hogy ekkor még döntően nemzeti alapokon nyugvó (tömeg)kulturáról beszélhetünk, vannak olyan jelenségek, amelyek elhagyják ezeket a kereteket – ilyen például Buffalo Bill *Wild West Show*-ja. Fontos jellegzetessége még ennek a kulturális rendszernek, hogy feltételezi az olvasáson alapuló egyéni elsajátítási folyamatot. Ez megkülönbözteti a későbbi fázisoktól, amikor a rádió és a televízió már a kevésbé iskolázottakhoz is eljuttathatja a kulturális termékeket.

E kulturális logika terjedésének egyik fontos hatása – többek között az egyéni emancipáció lehetősége mellett – a közös nemzethez való tartozás érzésének közvetítése, ez pedig közös nemzeti nyelvet implicál. E tekintetben az Amerikai Egyesült Államok fontos kivétel, hiszen itt a közös értékrendszer közvetítése több nyelven történik.

Ami a francia kultúrát illeti: Jean-Yves Mollier egy 1880 és 1900 között lezajló csendes forradalomról beszél (Mollier 2000), amely mindenekelőtt az olvasás tevékenységének megváltozásában ragadható meg. A tömegkulturaként értett médiakultúra ekkorra szilárdul meg, s ez nemzeti egységet jelent. Az értelmező azt a folyamatot követi végig, amely oda vezet, hogy a médiarendszer sikeres és hatékony működésének következtében az első világháború idejére a politikai, vallási és társadalmi különbségeken túllendülő egységes francia tudat néz szembe a német veszéllyel, s hozza létre kollektív reprezentációit. 1870 és 1914 között tehát kontinuitás van, az egységesedés garanciája pedig a nemzeti tudat közvetíthetőségében rejlik. A sikeresen működő médiarendszer alapvetően három összetevő korrelációjának köszönhető. Egyfelől meghatározóak az oktatásban bekövetkező változások: a tankönyvek hatalmas példányszámban jelennek meg (például az Armand Colin kiadó 1872 és 1889 között 50 millió példányt ad el belőlük); a kötetek megvásárlása kötelező, így ezek a könyvek képezik a családi könyvtárak alapját. Az olvasókönyvek, nyelvtan- és történelemkönyvek egységes nemzeti-republikánus teret hoznak létre, az akkulturáció alappillérei pedig olyan alapvető értékek lesznek, mint a haza, a haladás, az egyéni erőfeszítés és az érdem. Másrészt a napisajtó és az olcsó, számonként árusított sajtótermék rendszeres olvasása is oda vezet,

hogy a század végére, a huszadik század elejére a sajtótermékek az ország periferiáit is lefedik. A közös nyelv, a közös képzeletvilágra, referenciákra való utalás a közösséghez tartozás érzését táplálja és erősíti meg. Harmadik tényezőként pedig a populáris regényeket kell említeni, amelyek különböző hordozókon keresztül jutnak el a nagyközönséghez – például a folytatásos regény (amely azonban 1914-re elveszti régi jelentőségét) az olcsó, kis formátumú könyv, vagy a *dime novel* mintájára létrehozott, általában 32 oldalas füzet sorozat formájában. Az így kialakuló és megszilárduló rendszer tehát – Mollier szerint – oda vezet, hogy a francia nép sikeresen magáévá teszi a különféle médiumok által fikcionális vagy informatív formában közvetített leckét. Jean Jaurès 1914 júliusában bekövetkezett halálával pedig az utolsó disszonáns hang, Jaurès napilapja, a *L'Humanité* is elhalkul, mi több ez az újság is hozzájárul a háborús reprezentációk termeléséhez/terjesztéséhez. Érdekes ellenpélda, hogy Németországban az első világháború alatt betiltják a populáris irodalmat közvetítő füzetek terjesztését: a német elit károsnak ítéli ezt az irodalmat, amelyet egyébként *Schundliteratur*ként emleget (Maase 2015).

Ami a magyar médiakultúra hosszú történetét illeti, a következő megállapításokat tehetjük. Csakúgy, mint Európa többi részén, Magyarországon is azonosítható egy fontos paradigmaváltás, nagyjából az 1840-es évektől: ez a váltás az irodalom és mindelektől a sajtó területén figyelhető meg. Alain Vaillant szerint ez a változás az 1820-as évek második felétől érzékelhető (Vaillant 2006). Korábban a sajtó a vita, a polémia helyének számított: megvizsgálta és kritikával illette a különféle elveket, nézeteket, s elsősorban annak a csoportnak a véleményét hangsúlyozta, amelynek orgánusaként megjelent. Ekkor azonban színre lép egy új típusú sajtótermék, amely a korabeli valóság szatirikus megfigyelőjének szerepét tölti be. Már a címek is sokatmondóak: *Le Figaro*, *Le Voleur*, *La Caricature*. Nem az érvelés, hanem a valóság legapróbb, látszólag legjelentéktelenebb részleteinek rögzítése válik feladattá. Ez a sajtótípus érintkezést mutat azokkal az irodalmi műfajokkal, amelyeket Walter Benjamin a panoramikus iroda-

lom kategóriájába sorol, ide tartozik például az (irodalmi műfajként értett) fiziológia. Tehát a 19. század elejéig a nyugati írott kultúrát a retorikai-argumentatív modell határozta meg, a diskurzus elsődleges feladata a nézetek kifejtése, az erről való meggyőzés, tehát az egyéni gondolat közlése volt. Ebből a nyelvfelfogásból erkölcsi és filozófiai következmények is adódtak, amelyek a diskurzust annak szubjektív eredetéhez kötötték. Az új paradigma a reprezentatív, narratív modell eljövételét jelenti: a diskurzus a valóság narratív reprezentációja, az író nem véleményt nyilvánít, hanem közvetít: olyan mediátor, aki a valóság és a befogadók között található, aki el képes *mesélni* a világot. Természetesen a pragmatikai aspektus nem tűnik el, hanem másodlagossá, indirektté válik. Ebben a változásban ragadható meg a médiakultúra alapvető logikája: a mediáció folyamatához képest másodlagossá válik a szerzői instancia, a kulturális termékek alapvető feladata a közvetítés.

A sajtó és az irodalom tendenciái azt mutatják, hogy Magyarországon is azonosítható ez a paradigmaváltás. 1841-től Kossuth Lajos a *Pesti Hírlap* főszerkesztője lesz, amelynek 1844-ben már 5200 előfizetője volt, ez pedig ebben a korban igen kiemelkedőnek számított. Kossuth politikai napilapja a korabeli nyilvánosság egyik fontos orgánuma és alakítója lett, mindenekelőtt a megyei levelezők által írt krónikáknak, illetve a főszerkesztő vezércikkeinek köszönhetően. Ebben az újságban a tárcarovat is politikai szerepet játszott. Erre reagálva a konzervatív *Budapesti Híradó* főszerkesztője 1846-ban megjelentette az első magyar folytatásos regényt (Jósika Miklós *Akarat és hajlam* című művét), amely műfaj az olvasók fidelizására is alkalmas. Nagy Ignác, a kor kiváló újságírója is ennél a lapnál dolgozott 1844 és 1848 között.

Magyarországot bonyolult nyelvi helyzet jellemzi, s ez jól leírható Henri Gobard azon nyelvi modelljével, amelyre később Deleuze és Guattari is támaszkodtak a Kafkáról írott könyvükben (Deleuze – Guattari 2009). A vernakuláris nyelv a nép esetében a magyar, az európai orientációval bíró arisztokrácia esetében pedig elsősorban a német (gyermekkorában Széchenyi is jobban beszélt németül, mint magyarul). A közvetítő, városi, állami nyelv a német mellett a magyar lesz; s az egyik nagy tét, hogy a némettel

és a franciával együtt a magyar referenciális nyelv, vagyis „a kultúrának, az értelemnek a nyelve, azaz a kulturális reteritorializáció nyelve” (Deleuze – Guattari 2009: 49) is tudjon lenni. A 19. századi magyar kultúra alakulása azt mutatja, hogy a magyar egy autonóm kultúra nyelvén válik, ám nem feledhetjük el azt sem, hogy a német nyelv is megőrzi pozícióját a 20. század elejéig. A magyar polgárság részben német eredetű, s e közönség számára jelenik meg például a *Pester Lloyd*, az egyik legszínvonalasabb korabeli napilap, ami a magyar kultúrát közvetíti felénk, a magyar könyvkiadók pedig német nyelvű könyveket is nyomtatnak.

A nyelvek közötti váltásra, illetve arra, hogy a nyelvújítás túlzásaitól megszabaduló magyar nyelv milyen esztétika hordozója tud lenni, jó példa Nagy Ignác újságírói, illetve irodalmi munkássága. Nagy egy magyar, de német kultúrával rendelkező nemesi család sarja volt, német gimnáziumba járt és németül írta első költeményeit is. Részben későbbi felesége hatására tanult meg magyarul, és kezdett magyar nyelven írni (Szalai 2011). Értelmeznünk kell e nyelvi deterritorializáció/reteritorializáció (Deleuze – Guattari 2009) jelenségét, mert hozzásegíthet az életmű megértéséhez. Nagy Ignác elhagyja a vernakuláris/helyi nyelvet, ebben az esetben a németet, a magyarért, amely az ország egyik közvetítő nyelve. A városi, állami magyar nyelv elsajátításával kettős deterritorializáció történik – Nagy kikerül a helyi nyelvből és az eredeti közösségből: az apja sohasem bocsátja meg, hogy egy pesti, elszegényedett nemesi családból származó lányt vett feleségül. Ugyanakkor a magyar nyelv választása lehetővé tette számára, hogy az újság- és regényíráson keresztül rácsatlakozzon a magyar kultúrára: Nagy az egyik első képviselője lesz a magyar városi irodalomnak. A magyar nyelv szerepe tehát kettős: lehetővé teszi egyfelől a deterritorializációt és a kultúrán keresztüli reteritorializációt: a magyar nyelv egy új esztétika, a reprezentáció esztétikájának médiuma lesz, melynek mechanizmusa így írható le: látni, osztályozni, elmesélni, nyilvánossá tenni. A kisebbségi pozícióban levő újság- és regényíró ösvényt vág abban a nyelvben, amelyet választ, ez az ösvény pedig a közvetítő ösvénye – így alapozva meg egy, a mai napig fontos kulturális hagyományt, amelynek jelentőségét talán még mindig nem látjuk pontosan.

Nagy és Kuthy Lajos regényei az akkortájt egyik legaktuálisabb regényműfajt, az Eugène Sue-féle nagyvárosi rejtelmek műfaját adaptálják, átalakítva és beleillesztve a francia műfajt saját munkásságukba. A regények folytatásokban, füzetekben látnak napvilágot (Nagy Ignác regénye ráadásul illusztrált kiadásban), s széles közönséget céloznak meg (Nagy regénye egyszerre próbálja megszólítani a városlakókat, illetve a népi réteget is azzal, hogy a gonosztevőnek nem más, mint a korabeli népi ponyvák hőst, Sobrit választja). 1873 és 1874 folyamán Kiss József Szentesi Rudolf álnéven publikálja a *Budapesti rejtelmek* című regényfolyamát³ – megszabadulva bizonyos, az 1840-es évek szövegeire jellemző funkcióktól (mint például egy olyan társadalmi program közvetítése, amely Nagy és Kuthy regényében is fontos összetevője a történetmesélésnek) a műfaj továbbra is népszerű, még az 1920-as években is jelennek meg ebbe a műfajba tartozó szövegek, pl. *A Rókus kórház rejtelmei* című, szerzői név nélküli regény.

Az új, tömegkulturális logika meggyökeresedése 1867 és a századforduló között gyorsul fel, a helyzetet azonban több faktor is bonyolítja (Gyáni – Kövér 2006). Az egyik ilyen a többnyelvűség. Magyarország lényegében 1920-ban, a trianoni szerződések következtében lesz nyelvre homogén ország. 1910-ben 18,3 millióan laknak az országban, amely nyelvi megoszlás tekintetében igencsak heterogén képet mutat: a lakosok 54,56%-a magyar anyanyelvű (szemben az 1880-as 46,65%-kal), 10,44%-a német, 10,68%-a szlovák, 16,18%-a román anyanyelvű, míg 2,55%-a rutén, 2,53%-a szerb, 1%-a horvát anyanyelvű – tehát a lakosság 45,44%-a nem magyar anyanyelvű (ez az arány 53,35% volt 1880-ban). A nyelvi asszimiláció 1867-től válik elsőrendű kérdéssé, s annak kudarca részben eleve kódolva volt. Ebben a folyamatban az egyik legfontosabb faktornak a felekezeti hovatartozás számított – az asszimiláció részben ezen keresztül lehetett sikeres. A magyarországi zsidók többsége asszimilálódik, ez magyarázhatja azt, hogy a zsidó válik a harmadik legnagyobb magyar nyelvű felekezetté. Az

3 1872-ben jelenik meg Sue regénye magyarul könyv formában, egyszerre három kiadónál is.

ortodox vallásúak viszont nem ezt az utat választják. Az asszimiláció olyan egyéb tényezőktől is függött, mint a mobilitás, az iparosodás, a piacosodás – amennyiben ezek a folyamatok a városiasodáshoz (Budapest lakosságának 91%-a magyar nyelvű volt) és a foglalkozásszerkezethez is kötődtek (a kereskedelem például igényelte a magyar nyelv használatát).

Ha egyéb tényezőket is számításba veszünk, akkor azt látjuk, hogy a változások ezek esetében is a 20. század elejére érnek be. Az iparosodás 1867-től kap lendületet, de a tőke jelentős része még a századfordulón is mezőgazdasági eredetű. A magyar polgári réteg, amely egyre szélesebb lesz, mint láttuk, döntően idegen (német, zsidó) származású, ennek tagjai aztán részben mind nyelvileg, mind kulturálisan is asszimilálódnak. A magyar (tömeg)kultúra olyan nagy alakjai, mint Rákosi Jenő, Miklós Andor vagy Herczeg Ferenc az asszimilánsok tipikus képviselői. A századvégtől figyelhető meg, hogy a középréteg kulturális gyakorlataihoz felülről és alulról is csatlakoznak egyéb társadalmi osztályok (nemesi réteg, városi munkásság).

A sajtó az 1880-as évektől válik üzletivé: a politikai aspektus egyre inkább háttérbe szorul, s az egyre szélesebb nyilvánosság keretei között a sajtó információt szolgáltat – ebben a feladatban találja meg új identitását. Ez a folyamat egybeesik az első, kis formátumú, bulvárszerű lapok megjelenésével is (*Kis Újság* 1887; *Esti Újság* 1896). Szintén ebben az időszakban azonosíthatók egyéb paradigmaváltások is: a nevelő célzatú családi lapok helyett az orientációs funkcióval bíró társasági lapok veszik át a vezető szerepet (Lipták 1997). Az 1910-es évtized, *Az Est* diadalmenete e sajtótörténeti változások következő szakaszát jelzi: a lapot a falvakban is olvassák, ez tehát az első újság, ami elvileg az ország teljes, olvasó lakosságához eljuthat. Móricz Zsigmond ezt az egyszerre társadalmi, kulturális és mentális váltást így írja le: „a kalendáriumról *Az Est* olvasóivá emelkedett a magyar falu. És ez azt jelenti, hogy egyszerre csak a hivatalosan művelt népámitás helyett első kézből vett információkkal, az európai sajtóban is a legelső vonalú hírszolgáltatással, eszmei és politikai irányítással kötött benső kapcsolatot a tanyák népe... Népegyetem volt *Az Est*” (idézi Buzinkay 1993: 96).

Ugyanakkor kérdés, hogy e kulturális logika nyelv által közvetített értékrendszere kikhez ért el, mennyire járult hozzá az egyéni emancipáció folyamataihoz, hogyan viszonyultak mindehhez a nyelvi-kulturális kisebbségek, s milyen alternatív értékrendszerek jelentek meg ugyanabban a nemzeti térben, hiszen egymásnak feszült a modernitás homogenizáló tendenciája, illetve a felekezeti-etnikai meghatározottság.

A városiasodás folyamatainak vizsgálata további kérdésekhez vezethet. Magyarországon 1869-ben a népesség 13%-a lakik városokban, a dualizmus végén ez az arány 20%. A nagyvárosi kulturális gyakorlatok leginkább Budapesten lehettek elterjedtek (ahol nagy volt a magyarul beszélők aránya). Vajon mennyire városiasak a vidéki városok? Gyáni Gábor erről a következőket írja: „A városiasság nélkülözhetetlen kellékének számít ugyanakkor a kereskedelem, a szolgáltatás és idővel az ipar (kivált a nagyipar), valamint a szellemi élet fajsúlyos jelenléte a városlakók megélhetési forrásai között [...] Ne feledjük végül, hogy az tesz igazán várossá egy adott helyet, ahogyan kinéz” (Gyáni 2012: 29–30). Szerinte Győr és Miskolc is azt példázza, hogy egy városnak lehetnek hivatalai, gyárai, de a kultúra szelleme híján valami alapvető hiányzik (Győrnek például ekkor még nem volt színháza). Budapest után Szeged az első vidéki város, ahol az 1879-es árvíz után először építettek körútrendszert és azt övező bérházakat. Debrecenben csak a 20. század elején indultak építkezések és infrastrukturális beruházások – ez esetben egy olyan városról beszélünk tehát, amelynek lakosai döntően az agglomerációban laknak. Ugyanakkor Pécs és Kolozsvár új kulturális centrumokként tesznek szert jelentőségre.

Mindez pedig meghatározza azt, hogy a látványosságokon alapuló tömegkulturális gyakorlatok kialakulnak-e, vagy pedig hiányoznak egy adott városban. A látványosság legfontosabb tere és egyben szimbóluma ugyanis nem más, mint maga a nagyvárosi utca, a körút, amelynek paradigmatisztikus példája a párizsi, öt kilométer hosszú, a Madeleine-től a Bastille-ig tartó körútrendszer. A körút az éttermek, áruházak, kávéházak, színházak területe, s mint látvány sokak (a baudelaire-i értelemben vett sétálók) számára elérhető. Ilyen kultúra Magyarországon jószerivel csak Budapesten alkalmazható ki, és csak lassan követték ebben a vidéki városok.

A látványkultúra néhány terének és műfajának rövid áttekintése a magyar média-kulturális gyakorlatok jellegzetességeit mutathatja meg.

A színház a látványkultúra egyik tradicionális intézménye, a 19. század új műfajai (vaudeville, melodráma) által új közönségrétegekhez is el tud jutni. A francia eredetű színházi műfaj, az operett a Monarchiában sajátos karriert fut be. Hanák Péter elemzése arra mutat rá, hogy a műfaj tulajdonképpen véghezvitte a kiegyezést, a különféle hagyományok együttélésének lehetőségét: „Az operett rejtettebb érdekessége a zene, a tánc, a mese, a dalszöveg együttesében, az egész mű ambivalenciájában kereshető. Mert az operettben lehetett egy az egyben tündérmesét, csodát, valóságos karriertörténetet, gazdagságot, házasságot, boldogságot látni, és lehetett a fonákjáról nézve a mese, a csoda, a karriertörténet paródiájaként értelmezni. Lehetett azzal a hittel beülni a színházba, hogy ott egy mágikus erő felfüggeszti a társadalmi rend s a mindennapi élet törvényeit, de lehetett úgy is felfogni a színházat, hogy ott szabad mindaz, ami a mindennapi életben tilos vagy veszélyes: kritizálni, kigúnyolni a bürokráciát, a tábornokokat és a mágnásokat, az egész fennálló társadalmat. Az operett belső társadalmi és nemzetek közötti integratív ereje századunk háborúi alatt, közöttük és ellenükben is érvényesült. Ez a zenés műfaj a tömegkultúra integráns része lett, s ha színvonala, értéke erősen ingadozott is, két érdeme aligha tagadható. Az operett új közös nyelvet teremtett a megosztott földön, és nem zárta el, inkább megnyitotta az utat a magasabb zenei műveltség előtt” (Hanák 1997).

Magyarországon csak nagyon kevés áruház épült a második világháborúig. Ennek oka Gyáni Gábor szerint részben abban keresendő, hogy nem volt elegendő tőke az alapításhoz (azok, akik áruházakat nyitottak, zsidó származású kereskedők voltak) (Gyáni 1997). Az egyetlen, amely a nyugat-európai áruházakra emlékeztetett, a nyugati tőkéből épült Corvin volt. Ily módon a magyar áruházi kultúra nem a polgárság, hanem a kispolgárság vásárlásainak színhelye lett: a nyugat-európai áruházi kultúrával ellentétben a magyar áruház nem tudott a modern polgári fogyasztói kultúra színhelye lenni. A fogyasztói logikát ráadásul nemcsak a kiskereskedelem, hanem az állam is

igyekezett visszafogni, így nem meglepő, hogy a fizetőképes kereslettel rendelkezők inkább Bécsbe mentek ruhát vásárolni.

A Monarchia kávéházi kultúrája egyfajta átmenet volt a nyugati és a keleti kávéházi tradíciók között (Droste 1996). A kávéház városi és polgári intézményként funkcionált: „A jelző, hogy egy intézmény polgári, egyszerre két dolgot jelent: jelenti elsőként használóinak, a vele élőknek határozott osztályösszetételét; s jelenti másodikként annak az image-nek a szociális tartalmát, melyet az adott intézmény működési módjával, az általa betöltött funkcionál fogva, s azáltal, ahogy e funkciót betölti, a használói számára reprezentál” (Gyáni 1996).

Gyáni szerint a kávéház a legfontosabb terepe és szimbóluma annak a polgári műveltségsménynek, amely a napi sajtó szüntelen olvasása általi jólétesültséget jelent. Emellett, s a kávéházhoz kapcsolódó magyar mitológia ezt jól tanúsítja, demokratikusságának és fél-nyilvános intézmény mivoltának köszönhetően egyfajta második otthonként is funkcionál: sokan nem csupán játszani, inni vagy tájékozódni, hanem dolgozni jártak ide.

A pesti Vurstli ideális látogatója nem a polgár, hanem a népi osztályhoz tartozó köznőség volt. Az 1838-ban alapított városligeti látványosságkomplexum fénykorát a 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben élte, közönségét a kispolgárság, a munkások, a cselédek és a katonák jelentették. Az itt működő mutatványosok igyekeztek követni a társadalmi és technikai aktualitásokat: a Plasztikon, vagyis a viaszbáb múzeum a korabeli bűnügyi eseteket is megpróbálta rekonstruálni, továbbá itt kezdte karrierjét a kezdetben látvány-kiegészítőként működő mozgókép is. A Vurstli azonban az első világháború után egyre kevésbé tudta felvenni a versenyt az új látványossági formákkal, s válságba jutott (Granasztói 1997).

A látványosságon alapuló gyakorlatok is integráló funkcióval bírtak, részben fel-függesztették a nyelvi-felekezeti különbségeket, s eljuttathatták a kultúrát olyanok számára is, akik még nem voltak családias viszonyban az olvasás gyakorlataival.

E rövid áttekintés is lehetővé teszi néhány következtetés levonását. Franciaországhoz, Nagy-Britanniához képest Magyarországon a tömegkultúra a 20. század elején teljed ki, s ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepe van a Monarchia bukásának. 1920 után nyílik lehetőség arra, hogy a közép-európai országok legtöbbszörében anyanyelvű médiakultúra alakuljon ki. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy ez a logika körülbelül az 1840-es évektől kezdődően fokozatosan meggyökeresedik a többnemzetiségű Monarchián belül – így azt mondhatjuk, hogy az 1840 és 1920 közötti szakasz egyfajta megelőző korszak. Az 1920 és 1945 közötti időszak tekinthető e kulturális logika „aranykorának”, 1948/1949-től pedig, a kommunista-szocialista rendszer megszilárdulásával egy felülről szerveződő, ideológiailag erősen meghatározott kulturális rendszer alakul ki, majd az 1960-as évektől kezdve a Kádár-rezsim különféle engedményeinek egyik következménye a fogyasztói logika (újboldi és részleges) megszilárdulása lesz.

Az első korszakot a többnyelvűség jellemzi, s ennek sokféle következménye van. Egy olyan szerző, mint Dumas legalább három nyelven olvasható: franciául, németül, magyarul, de akár további kisebbségi nyelveken is. A 20. század elejéig számottevő Magyarországon a német nyelvű sajtó is (ld. a *Pester Lloyd* jelentőségét), de a többnyelvűség kérdésének vizsgálata nem szűkíthető le csak erre a két nyelvre.

Az etnikai és felekezeti meghatározottság, illetve az asszimiláció-modernizáció sajátos egymásra hatása miatt nem vehetjük át a nyugati polgárság és tömeg-/médiakultúra koncepciókat, hiszen tekintettel kell lennünk arra, hogy ez az imént említett egymásra hatás milyen ötvözeteket hoz létre: részletes vizsgálatokat igényelne annak megállapítása, hogyan alakítja a kulturális gyakorlatokat, az elsajátítás (illetve az ellenállás) folyamatait a nemzetiséghez, felekezethez, de akár a társadalmi osztályhoz, a nemhez, vagy a generációhoz tartozás.

A magyar médiakultúra, mint a Monarchián belüli egyik domináns alakzat tehát tanulmányozható ugyan önállóan, de tudatában kell lennünk annak, hogy egy bonyolult rendszerben foglal helyet. Ennek megfelelően kizárólag egy nemzetközi kutatás mutathat rá arra, hogyan alakult ez a kulturális logika Kelet-Európában. S ennek ré-

szeként, amikor a tömegkulturális termékek produkcióját és terjedését tanulmányozzuk, olyan városokból álló hálózat jelentőségét kell megértenünk, mint Bécs, Budapest, Pozsony, Kolozsvár vagy Zágráb.

Bibliográfia

- Buzinkay Géza 1993: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány
<http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 2009: *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Budapest: Quadmon
- Droste, Wilhelm 1996: Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed* 12–13. <http://www.epa.hu/00000/00003/00011/dros.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Granasztói Péter 1997: Tömegszórakozás a Városligetben – a Vurstli. *Budapesti Negyed* 16–17. <http://www.epa.hu/00000/00003/00014/granaszt.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete: a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris
- Gyáni Gábor 1996: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 12–13. <http://www.epa.hu/00000/00003/00011/gyani.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Gyáni Gábor 1997: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed* 16–17. <http://www.epa.hu/00000/00003/00014/gyani.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Gyáni Gábor 2012: Vidéki urbanizáció. In: Uő: *Az urbanizáció társadalomtörténete*, Kolozsvár: Kom-press
- Hanák Péter 1997: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed* 16–17. <http://www.epa.hu/00000/00003/00014/hanak.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)
- Lipták Dorottya 1997: A családi lapoktól a társasági lapokig: újságok és újságot olvasók a századvégen. *Budapesti Negyed* 16–17. <http://www.epa.hu/00000/00003/00014/liptak.htm> (letöltve: 2016. 01. 25.)

- Maase, Kaspar 2015: Le soldat populaire soulève la controverse. *Le Rocambole* 71–72, Amiens: Encrage, 39–44.
- Mollier, Jean-Yves 2000: Genèse et développement de la culture médiatique du XIXe au XXe siècle. In: Migozzi, Jacques (szerk.): *De l'écrit à l'écran. Littératures populaires : mutations génériques, mutations médiatiques*. Limoges: PULIM, 27–38.
- Mollier, Jean-Yves 2006: L'Émergence de la culture de masse dans le monde. In: Mollier, Jean-Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.): *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1930)*. Paris: PUF, 65–80.
- Szalai Anna 2011: „...Bűn hozatott föl ellenem: [...] »Ellensége vagyok a zsidóknak«”. Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben. *ItK* 5–6, 573–599.
- Vaillant, Alain 2006: Invention littéraire et culture médiatique au 19e siècle. In: Mollier, Jean-Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.): *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1930)*. Paris: PUF, 11–22.

Félúton a modernitás felé: átmenet a populáris kultúrából a tömegkultúrába Délkelet-Európában

Mi a tömegkultúra? Mennyiben jogosult egy európai régió populáris kultúrából tömegkultúrába való átmenetéről beszélni? Bár a tömegkultúra kifejezésnek nincs egyértelmű definíciója, az alábbiak olvashatók egyfajta meghatározási kísérletként. A tömegkultúra világhajelenség, melyet olyan attribútumokkal szokás felruházni, mint a szabadság vagy a szubverzió. A népesség széles rétegeinek kínál fel könnyen hozzáférhető, informális módon átvehető és átalakítható életmódokat. Ez a kultúra különböző stílusokat foglal magába a zene, a színház- és filmművészet, az életmód, a divat, az irodalom, sőt a sport területeiről. Ily módon a tömegkultúrának nagyon szoros kapcsolata van az emberek hétköznapi tapasztalataival.

A tömegkultúra kifejezés többféleképpen értelmezhető, időbeli meghatározottsághoz azonban nem fér kétség: mindenekelőtt az 1950-es évekbeli amerikai és brit társadalom zenei és művészeti irányzatait jelenti, melyek kulturális átvitel révén gyorsan elterjedtek a világ különböző régióiban. A hidegháború idején a vasfüggöny előtt sem áll meg, késlekedés nélkül jut el a keleti blokkba is.¹ A tömegkultúra tehát nem marad kizárólag nyugati jelenség, a különböző szubkultúrák hatása érinti Kelet- és Délkelet-Európát is.

---

1 Ld. Taillard 1981: 263–264 és Michaud 2001: 8–15. A tömegkultúra fogalmának elemzéséhez nagyon hasznos volt a következő cikk: Marcuse 1965: 218–223. Lásd még Mollier – Sirinelli – Vallotton 2006 és Adorno 1991: különösen 61–97.

Jelen cikk egy folyamatban lévő kutatás része, mely a délkelet-európai társadalmi változásokat vizsgálja a nemzeti kultúra formálódásán keresztül, figyelemmel kísérve a folklorisztikus/népi kultúra intézményesülését a 19. század végétől az 1940-es évekig.² Ezen a ponton érdemes pontosítani: a balkáni országok esetében tömegkultúráról a háború utáni, különösen az 1950-es és 1960-as években végbement társadalmi átalakulás kapcsán lehet beszélni. Ez az időszak országonként is mást és mást jelent. A nyugati blokk országaiban (mint Görögország vagy Törökország) és bizonyos mértékig a kettős természetű Jugoszláviában is az 1930-as években mutatható ki az átmenet a folklorisztikus/népi kultúrából egy születőben levő populáris kultúra felé (populáris sajtó és folyóiratok, populáris regény, misztikus történetek fordításban, bűnügyi vagy tudományos-fantasztikus történetek helyi nyelveken, helyi parairodalom megjelenése stb.).

A második világháború utáni években a kulturális szokások „amerikanizálódásának” lehetünk tanúi: növekszik a tömegkulturális termékek (nyugati zene, divat, mozi, ifjúsági sajtó, képregény stb.) fogyasztóinak (és előállítóinak) száma, ezen országok fiataljai az új kulturális irányzat kulcsfontosságú szereplőivé válnak. A fenti megállapításokat az országok sajátos helyzetének és a háború előtti kulturális múltjának figyelembevételével kell megvizsgálni. Jugoszlávia és Görögország, ötvözve a hagyományt és az újítást, már rendelkezett bizonyos előzményekkel a nyugati típusú populáris kultúra terén. Jellegzetes példája ennek a görög bandita regény, melyre az európai regényirodalom is hatott.³

A félsziget többi országa 1945 után szovjet befolyás alá került, így helyzetük ugyanabban az időszakban jóval nehezebb: Bulgáriában és Albániában a Nyugat kulturális és művészeti hatása (német hatás Bulgáriában, olasz Albániában, francia mindkét országban) az ún. komoly és félhivatalos kultúra szintjén marad. Ezekben az országok-

2 Vö. Antoniadis-Bibicou 1996: 15–37. A cikk számbaveszi azokat a pontokat, melyek valamennyi balkáni régióban közelebb az ókortól a második világháborúig.

3 A görög bandita regényekről ld. Dermentzopoulos 2000: 203–216.

ban a kulturális tevékenységet a háború előtt a megkésett urbanizáció, az erős polgárság hiánya és a média fejletlensége gátolja.

A kommunisták 1945-ös hatalomátvétele meghatározza a modernitás felé vezető út természetét, mert ők a folklórt a nemzeti kultúrába építik, a tömegkultúrát pedig az ország kulturális életének részeként ismerik el. A szocialista realizmusban a rendszer propagandája a tömegeket célozza meg, a nyugati tömegkultúrához hasonló csatornákat mozgósítva.

Görögországban témánk szempontjából az első említésre méltó időszak 1927 és 1935 közé tehető, a Második Görög Köztársaság idején ugyanis robbanásszerű urbanizáció figyelhető meg, az 1920-as években Kisázsiaiból érkező görög menekülteknek köszönhetően. A nagy görög városokban a szociokulturális változások hatást gyakoroltak a görög populáris regény természetére és általában véve az ilyen típusú termékekre (sajtó, populáris színház, mozihálózat fejlődése stb). A művelt közönség növekedése, a populáris hetilapok megjelenése, valamint az ország „nyugatiasodásának” kényszere miatt erősödik a városi populáris kultúra, létrejön egy kezdetleges médiajelenlét. Még a Ioannis Metaxas katonai diktatúrája idején 1936-tól bevezetett cenzúra (vö. Dermentzopoulos – Flitouris 2013) ellenére sem szűnik meg a nyugati kultúra hatása: a költő Georges Tsoukalas – más néven Georges Pottier – például bűnügyi regényeket publikál (*Chicago titkai*, *A vörös fantom* stb).

A bandita regény hagyománya is folytatódik, de görög népviseletbe öltözött, gigászi, halhatatlan hőssel, aki maszkot visel: a neve „Apethantos (halhatatlan) kapitány”. A vámpírokról, halhatatlan vagy láthatatlan emberekről szóló történeteken erősen érződik az amerikai és angol regényirodalom hatása (Dermentzopoulos 1997: 79). A háború (1940–1944) és a polgárháború (1946–1949) idején azonban ez a fejlődés megakad. Mivel Görögország a nyugati táborhoz kerül, a tömegkultúra a következő két évtizedben sem tűnik el. A háború után az amerikaiak és a britek ráébrednek annak fontosságára, hogy angolbarát polgárokat neveljenek az uralmuk alatt lévő te-

rületeken. Így mindenekelőtt megteremtik az angol nyelv elterjesztéséhez szükséges feltételeket. A háború előtti francia példát követve intézeteket és kollégiumokat alapítanak, melyek a bőkezű állami és magántámogatásoknak köszönhetően Görögország teljes területét lefedik. Ez az egész Európára is kiterjedő jelenség azzal magyarázható, hogy a helyi piacok – amerikai ellenőrzés mellett – fokozatosan csatlakoznak a világpiachoz. Az amerikai gazdaság és főként az amerikai életstílus modellje hozzájárul az amerikai kultúra térhódításához. Az új szórakozási és információs eszközök (a mozi, a rádió és valamivel később a tévé) egy ideális Új Világ képét közvetítik a romokban heverő, vén Európának. Az európaiak régi életmódjukról áttérnek az új amerikai modellre. Az USA-val szimpatizáló, véleményformáló (*opinion molders*) csoportok kialakításához az amerikaiak olyan ifjúsági szervezeteket hívnak segítségül, mint például a YMCA (*Fiatalok Keresztény Egyesülete*) vagy a cserkészmozgalom. A terjeszkedés hagyományos formái mellett az amerikaiak először használják széles körben egy hatásosabb propaganda egyéb eszközeit. Az 1942-ben alapított *Voice of America* rádióadásai és az amerikai katonai bázisok rádióállomásai Athénban és Krétán elérhetővé teszik a görög fiatalok számára az USA-ból érkező populáris kultúra termékeit (Stefanidis 2004: 39–95).⁴ Az 1970-es évekig az amerikai rádiók maradnak a fiatalok számára a zene, a mozi és a divat új hullámához vezető legbiztosabb kommunikációs hidak. Az amerikaiak által nyitott információs központok emellett Görögországszerte lehetővé teszik az amerikai film promócióját. Akárcsak egész Európát, az USA olcsó filmek ezreivel látja el a görögországi disztribútorokat is. Antikommunista propaganda filmek, valamint az Amerikai Misszió békés tevékenységét, a görög emigránsok amerikai életét és a tengerentúli életet bemutató dokumentumfilmek hivatottak kialakítani az új nagy védelmező kedvező megítélését. Az amerikai információs termeknek köszönhetően még a legtávolabbi falvak lakói is láthatják a „szabad világot”. Az amerikaiak globális politikája Hollywood mítoszának hirdetésével mindenütt azt

4 Az európai kultúrára gyakorolt amerikai hatásról lásd még Stephan 2007.

eredményezi, hogy a mozi piacát teljesen elárasztják az amerikai termékek (Flitouris 2010: 149–162).

A tömegkultúra modelljének inváziója beindítja Görögországban a helyi termelést, amit joggal nevezhetünk tömegkultúrának. Az újságok és a folyóiratok a nyugati mintákat imitálják. A sport és különösen a futball soha nem látott médiaérdeklődés mellett válik tömeglátványossággá. A görög populáris filmművészet a fénykorát éli. A háború utáni évek populáris kultúráját az amerikai (és európai) bűnügyi regények fordításai és az olasz fotóregények uralják. Teljesen új helyzet áll elő Görögországban, a szomszédos országokétól lényegesen eltérő szellemi légkörben.

Az 1940-es évek után *Törökország* hasonló trendet követ. A tömegkultúra, főként Isztambulban, robbanásszerű módon fejlődik, a szultáni idők népi kultúrájának hagyományos formái modernizálódnak. Bár a szekularizmust (világi állam elve) Kemal Atatürk hivatalos dogmává nyilvánította, a konzervatív gondolkodás továbbra is uralkodik, ezért a Nyugat kulturális termékei keleties jelleget öltenek, hogy a nagyszámú, de többségében írástudatlan közönséghez is eljuthassanak. E tömegkultúra legfejlettebb területei a fotóregény, a populáris dalok és filmek. Az Anatóliából a tengerpart menti nagy városokba költöző törökökre már jellemző a nyugati erkölcsök és értékrend követése. A politikai élet viharai vagy a migrációs krízis ellenére az 1950-es és az 1960-as években a török kulturális média piaca lenyűgöző méreteket ölt, annak ellenére, hogy a társadalom nagy része továbbra is falun él, muzulmán vallású és írástudatlan. A folyamatosan modernizált populáris zene és film piaca a kivitel irányába bővül, nemcsak az arab világba, hanem Görögországba és a Balkán kommunista országaiba is eljutnak a termékek. Megjelennek törökül a nyugati képregények és populáris regények (még a *Fantómas*-történetek képregény és filmváltozatai is) (Artiaga – Letourneux 2013: 157 és 168). Törökország a modernitás és a tömegkultúra felé orientálódik, ami az ország megosztottságával is magyarázható: míg a népesebb keleti rész 1923-tól az 1960-as évekig továbbra is az ottomán múlt hatása alatt áll, addig a nyugati rész nagyvárosai-

ban a kozmopolitizmus, a szekularizmus és a fogyasztói szokások fejlődése lehetővé teszi a tömegkultúra megszilárdulását.

A többi balkáni ország nem tette meg a modernitás felé vezető lépést, így a populáris kultúrából a tömegkultúrába való átmenet elmaradt. Még Jugoszláviában vagy Romániában sem indokolt tömegkultúráról beszélni, holott ezekben az országokban fontos volt az európai (főként francia) hatás, előrehaladott volt az urbanizáció, létezett a Nyugat kulturális termékeit fogyasztó közönség, és az 1920-as és 30-as években megjelenő folyóiratok és populáris regények (eredeti nyelven vagy fordításban) száma is jelentős volt. A második világháború kitörésekor a tömegkultúra csatornáinak formálódása azonban még nem fejeződött be. Az 1945 után létrejövő kommunista rezsimek viszont korlátozták a tömegtermelést. Ezen a ponton újra el kell különítenünk a tömegkultúra és a szocialista kultúra fogalmát (plakátok, folyóiratok, tüntetések és tömegrendezvények stb.), ez utóbbi célja a rezsim arculatának tömegek körében történő megerősítése volt.

Az Oszmán Birodalomban terjesztett albán nyelvű könyvtermelésnek a 19. század közepétől *Albánia* 1912-ben történő megalakulásáig három korszaka különíthető el: 1. a 19. század elejéig a szűk körű olvasóréteg számára csak néhány vallási könyvet publikálnak; 2. a „szent” könyvről a „nemzeti” könyvre való átmenet időszaka, ami az 1870-es évekig tart; 3. a „nemzeti” könyv megjelenése (1878–1908). Sajátosan és nagyon szórványosan, de a függetlenség éveiben megindul a polgárosodás, azonban az olasz megszállás az 1930-as években véget is vet ennek. Albánia a két világháború között többségében vidéki jellegű marad, a nemzeti kultúra, mely elengedhetetlen a nemzeti identitás megerősítéséhez, csak kialakulóban van. Az irodalom terjesztése egyre több nehézségbe ütközik: a külső okok (például a cenzúra) mellett vannak belső okok is, ugyanis jelentős a vallási, kulturális és regionális megosztottság az albán népességén belül. A polgárság ebben az időszakban Olaszországhoz kötődik, a magas kultúrát részesíti előnyben, olasz folyóiratokat és populáris regényeket olvas. Albániában ebben

az időszakban még nem adottak a feltételek egy nyugati típusú populáris kultúra kialakulásához, az ez iránt érdeklődő városi fogyasztói réteg sem jelentős. A második világháborúig nem beszélhetünk helyi tömegkulturális termékekről (populáris regények, folyóiratok stb). Az albán példa azt mutatja, hogy a nyelv szerepe nagyon fontos: az albán nyelvnek ebben az időben még több írásmódja létezett, az iskolázott albánok száma pedig nagyon csekély volt. Egyébként az egységes ábécé bevezetése nagy ellenállásba ütközött. A kulturális fejlődést gátolta az olasz megszállás, az ország annexálása Mussolini birodalmához, a háború, majd Enver Hodzsa diktatórikus rendszere 1944-től egészen az 1990-es évekig. Elvágva nemcsak a Nyugattól, de a kommunista világ többi részétől is, Albánia kivételes eset marad, ahol a tömegkultúra fogalma kizárólag a kormánypropagandát jelenti (Sherifi 1995: 163–167).

Jugoszláviában a populáris kultúráról a tömegkultúrára való átmenet sajátos képet mutat. Ki kell emelni, hogy a szerb és horvát népi kultúra jelenléte nagyon erős teljes a 19. századi nemzeti identitások formálódásakor. A szerb királyság városai közül 1918 előtt egyedül Belgrádban jelennek meg nagy példányszámú folyóiratok és újságok. A Duna másik partján az osztrák uralom alatt álló Horvátország és Szlovénia a hagyományoktól elszakadva a nyugati (elsősorban olasz) kultúra felé orientálódnak. Ljubljana és Zágráb kávézói avantgárd műhelyekké alakulnak.⁵ Jules Verne az első populáris szerző, akit 1873-ban szerb–horvatra fordítanak. Az első hazai tudományos-fantasztikus drámát Dragutin Ilić publikálja 1889-ben a *Kolo* című folyóiratban. Nem sokkal később, a 20. század elején néhány szerző a nyugati irodalomból ihletet merítve jelentet meg bűnügyi és tudományos-fantasztikus történeteket. Ebből az időből származik a *Fantômas* első horvát fordítása is. Jugoszlávia 1918-as megalakulása után a második világháborúig számos novella jelenik meg álneven a populáris lapokban (Milutin Milanković: *Kroz vasionu i vekove / Hála a világegyetemnek és a századoknak* – 1928; Mate

5 A szerb–horvát irodalom nyugati hatásairól ld. Srebro 2013.

Hanžeković: *Gospodin čovjek / A nemes férfi* – 1932 és Stojan Radonić: *Život u vasioni / Élet az Univerzumban* – 1933). Az 1930-as években nagyszámú populáris regényt közölnek a lapok, olvasóik főként egyetemisták és polgárok (*Atomska raketa / Atomrakéta* – 1930, *Zrake smrti / Halálsugarak* – 1932 és *Smaragdni skarabej / A smaragd szkarabeusz* – 1934). 1935-ben megjelennek Jugoszláviában az első képregények is (Božidar Rašić és Leontije Bjelski: *Gost iz svemira / Vendég az űrből*). Természetesen 1945-ben a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság megalakulása Josip Tito vezetésével átalakította a kulturális kereteket.⁶ A Tito-rendszer fennállása idején az ország nem volt hermetikusan elzárva a Nyugattól. Ennek köszönhető, hogy egyrészt a populáris regény hazai hagyományaira, másrészt amerikai és európai (olasz és német) hatásokra támaszkodva az 1950-es, 60-as években a kulturális tevékenység nagyobb méretűvé vált (Turkovic 2006: 51–52). Az 1950-es években jelennek meg az első sci-fi-re szakosodott kiadványok, mint a *Biblioteka fantastičnih romana / Fantasztikus regények könyvtára*, *Fantastični romani / Fantasztikus regények* és *Lajka* – a szocialista realizmus példáját követő szovjet történetek fordításai. Az 1960-as években Zvonimir Furtinger⁷ és Mladen Bjažić fiataloknak szánt sci-fi-k tucatjait jelentetik meg – *Osvajač 2 se ne javlja / Hódító 2: nincs válasz* (1959) és *Svemirska nevjestica / Az űr hitvese* (1960). Ugyanabban az időben a Kentaur könyvkiadónál száznál több amerikai és brit populáris regény jelenik meg. A *Kosmoplov / Űrhajó* és *Galaksija / Galaxis* sorozatok meghatározóak az 1969–1978 közötti időszakban. Ez a rock'n'roll térhódításának, a modern zenekarok megalakulásának, az első éjszakai bárók megnyitásának is az ideje, kibontakozik a populáris filmművészet, a többi szocialista ország megcsontosodott televíziózásától eltérően a jugoszláv tévé adásai modernnek számítanak (ld. Boris – Stojaković 2008: főként 9–43).

6 Az 1940-es évek végének irodalmi életéről ld. Turkovic, 2006: 39–45.

7 A horvát Zvonimir Furtinger volt a Herlock Sholmes-nak nevezett, kamaszlányok körében nagyon népszerű hős kitalálója is.

Bulgária helyzete átlagos a régióban: tradicionális kulturális élet, többségében paraszti társadalom, politikai instabilitás, gazdasági és társadalmi megkésetttség az 1920 és 1940 közötti években, ultra-szovjet rezsim 1945 után. Az 1878 és 1945 közötti időszakban a bolgár szerzők nem tesznek lépéseket az urbánus és populáris regényirodalom hazai megteremtése érdekében (Marinescu 1995: 91–93). A bűnügyi történeteket például a klasszikus dráma keretein belül mutatják be. Az 1920-as években a görög és jugoszláv példákat követve megjelennek az első rövid, rejtélyes vagy tudományos-fantasztikus történetek: a *Siniata Hrizantema / A kék krizantém* (1921), a *Tshasovnik / A faliora* (1924) és az *Ognena Ptitzta / A tűzmadár* (1927). Svetoslav Minkov (Ivanov 2010) művein erőteljesen érezhető Edgar Allan Poe vagy a német fantasztikus szerzők hatása. Georgi Ilievet, az *O-Korse* (1930) és a *Teut se Bountuva / A Teut lázadói* (1933) szerzőjét a bolgár tudományos-fantasztikus regény atyjának nevezték. Az ígéretes kezdeti erőfeszítéseknek a háború és a sztálini korszak miatt nem lett folytatása. Az 1950-es években a szovjet modell nyomán a populáris kultúra műfajai közül Bulgáriában is a sci-fi, a fantasztikus és a kémregények jelenhetnek meg. Például Tsvetan Angelov: *Zemiata Pred Gibel / A Föld a pusztulás határán* (1957), Dimitar Peev: *Raketata ne Otgovaria / Az űrhajó nem válaszol* (1958), Petar Bobev: *Gushterat ot Ledovete / A jégmezők gyíkja* (1958) és Ljuben Dilov: *Atomniat Tshovek / Az atomember* (1958). Az 1960-as években Georgi Markov ír egy űrtörténetet *Pobeditelite na Aiax / Ajax meghódítói* (1960) címmel. 1962-ben avatták fel az ország első sci-fi klubját, ez is mutatja a populáris kultúra fejlődését Bulgáriában (Colombo 1981: 187–190). A bűnügyi irodalom megjelenése 1946-ra datálható. Edgar Rajno és Conan Neznakom álneveken Bogomil Rajnov (1919–2007) és Petăr Neznakomov (1920–1997) publikálták az első krimiparódiákat a *Sturšel / Darázs* című humoros napilapban. Később Rainov lesz a bolgár kémregény atyja.⁸ A cenzúra nyomása és a szocialista realizmus kötöttségei miatt a bűnügyi regény paródiája ideá-

8 Bogomil Raionov egyúttal a *roman noir* teoretikusa is, Georgi Asen Dzivgovval közösen franciául publikálta a *Les rivages du réalisme / A realizmus partvidékén* (1970) című esszét, valamint bolgár nyelven a *Cherniyat roman / A roman noir* (1970) és *Masovata kultura / Tömegkultúra* (1974) című köteteket.

lis megoldásnak bizonyult. Ugyanebben az időszakban a bolgár szerzők a műfaj nagy nyugati mesterei által alkalmazott formákat és stílusokat próbálgatták, ám a hidegháború véget vetett a kísérletezésnek. Az 1960-as évek változást jelentenek az ország populáris kultúrájában. Andrej Guljaški (1914–1995) 1959-ben megteremti Avakum Zahovot, egy igazi popkulturális hős alakját, aki bár ellenügynök, de jobban hasonlít Sherlock Holmes-ra, mint James Bondra. Ez is jól mutatja, hogy a nyugati tömegkultúra stilisztikai formáit a szocialista rendszer szükségleteihez kell igazítani. Zahov erőteljes alak, kifinomult stílussal és holmes-i szarkazmussal. Egy szabotázs akcióba bonyolódik a NATO déli határainál (Görögország és Törökország). E Kelet-Európában rendkívül népszerű könyvsorozat főhősét (1969-ben angolra is lefordították – Andrei Gulyashki 1968) az *Avakum Zahov kalandjai* című bolgár filmsorozat médiumközi hőssé is tette. Ez a példa is mutatja, hogy az 1960-as és 70-es években a kommunista országok hatásai időnként toleránsabbak voltak. Ez a tolerancia tette lehetővé, hogy olyan populáris irodalom jöjjön létre, mely hasznosítja a nyugati modell irodalmi és művészi formáit, ily módon hirdetve háborút a korrupció, a nyugati dekadencia és a szocialista párt ellenségei ellen.

Ideiglenes konklúzió

A balkáni régióra vonatkozó dokumentumok egy kis részének vizsgálata után kiemelhetünk néhány gondolatot, melyek további részletesebb elemzést tesznek szükségessé.

1. A vizsgált régió sem az 1940-es évek előtt, sem utána nem rendelkezik a Nyugat jellemző jegyeivel. Vidéki társadalmakról van szó, ahol a városi lakosság fokoatosan növekszik. Az 1920 és 1940 közötti években a balkáni országok városi populáris kultúrája sok közös vonást mutat. Az első irány a jövő kutatásai számára a görög, török, bolgár és szerb–horvát jelenségek összehasonlítása lenne.

2. A populáris kultúrából a tömegkultúrába való átmenet az 1950-es és 60-as években a szovjet és a nyugati blokk országokban eltérően zajlott. Ebből a szempontból a görög és a török kultúripar fejlődése lehet a második kutatási terület.
3. A régió kommunista országában használatos tömegkultúra fogalmak összehasonlítása és a „tömegkultúra” szocialista kontextusban történő újradefiniálása is egy lehetséges kutatási irány.
4. Végül a régió országokban megszülető tömegkulturális változatok összehasonlítása hozzásegíthet a kifejezés komplex tartalmának jobb megértéséhez. Egy olyan részletes társadalomtörténeti vizsgálat, mely a fél évszázadon át kettéosztott Európa egészét magában foglalja, szintén kívánatos lenne.

Szilágyi Ildikó fordítása

Bibliográfia

Adorno, Theodor 1991: *The Culture Industry*. New York: Routledge

Antoniadis-Bibicou, Hélène 1996: Conditions historiques de la formation du commun et du différent dans les cultures des pays balkaniques. *Études balkaniques* 3. 15–37.

Artiaga, Loïc – Letourneux, Matthieu 2013: *Fantômas – Biographie d'un criminel imaginaire*. Paris: Les Prairies Ordinaires

Colombo, John Robert 1981: Science Fiction in Bulgaria. *Science Fiction Studies* 2. 187–190.

Dermentzopoulos, Christos – Flitouris, Lampros 2013: Les aigles des montagnes: Des options du crime dans le roman populaire grec au début du XXème siècle (konferenciaelőadás). *Fantômas en Europe. Les origines industrielles, sociales et esthétiques*. Université de Limoges, 15–17 mai 2013.

- Dermentzopoulos, Christos 1997: *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα – Μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία / A bandita regény Görögországban. Mítoszok, ábrázolások, ideológia*. Athènes: Plethron
- Dermentzopoulos, Christos 2000: L'image du bandit dans le roman populaire grec. *Etudes Balkaniques* 7. 203–216.
- Flitouris, Lampros 2010: D'un «modèle français» de diplomatie culturelle à l'invasion de l' «american life». Le cas grec d'après-guerre. In: Frank, R.– Dulphy, A. – Matard-Bonucci, M. A. – Ory, P. (szerk.): *Les relations internationales au vingtième siècle. De la diplomatie culturelle à l'acculturation*. Bruxelles: Peter Lang, 149–162.
- Gulyashki, Andrei 1968: *The Zakhov Mission*. Maurice Michael (ford.), London: Cassell
- Ivanov, Valentin 2010: Bulgarian Science Fiction between the East and the West. II. Svetoslav Minkov and the Diabolic Fate of SF Writers Who Tried Their Hand at Publishing. <https://worldsf.wordpress.com/2010/02/16/bulgarian-science-fiction-between-the-east-and-the-west-ii-svetoslav-minkov-and-the-diabolic-fate-of-sf-writers-who-tried-their-hand-at-publishing/> (letöltve: 2015. 05. 13.)
- Kanzleiter, Boris – Stojaković, Krunoslav 2008: *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz
- Marcuse, Herbert 1965: Remarks on a Redefinition of Culture. In: Gerald Holton (szerk.), *Science and Culture*. Boston: Houghton Mifflin, 218–223.
- Marinescu, Marina 1995: Λαϊκά βιβλία στην Ελλάδα και την Βουλγαρία 1850–1945 / Népkönyvek Görögországban és Bulgáriában 1850–1945. *Tetradia Ergasias*, 15. 91–93.
- Michaud, Yves 2001: Introduction. In: Uő: *Qu'est-ce que la culture*. Paris: Odile Jacob, 8–15.
- Mollier, Jean Yves – Sirinelli, Jean-François – Vallotton, François (szerk.). 2006: *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1940)*, Paris: PUF

- Sherifi, Skender 1995 : Regard sur la littérature albanaise. *Confluences Méditerranéennes* 14. 163–167.
- Srebro, Milivoj (szerk.) 2013: *La Littérature serbe dans le contexte européen. Texte, Contexte et Intertextualité*. Pessac: MSHA
- Stefanidis, Ioannis 2004: Telling America's Story: US Propaganda Operations and Greek Public Reactions. *Journal of the Hellenic Diaspora* 1. 39–95.
- Stephan, Alexander 2007: *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. New York: Berghahn Books
- Taillard, Christian 1981: Diversité des définitions et différenciation des pratiques géographiques: contribution au débat sur la culture. *Espace géographique* 4. 263–264.
- Turkovic, Dajana 2006: *“Death to all fascists! Liberty to the People” History and popular culture in Yugoslavia 1945–1990* (doktori értekezés). McGill University: Montreal

Populáris kultúrák a 19–20. században

La culture au pluriel – fogalmazta meg Michel de Certeau a kultúraértelmezés új jelszavát 1974-ben (Certeau 1974). A változás tulajdonképpen korábban lezajlott már, különböző területeken: a kultúrában, a kultúráról kialakított szemléletben, a kultúra-használati habitusokban.

1. A népi hagyomány metamorfózisa: az organikus és az organizált hagyomány

1.1. Mi a népi kultúra?

Az etnológiai kutatások Európa-szerte a 19. században kezdődtek meg. A földrajzi felfedezéseket követően jelentősen megnőtt a társadalom iránti érdeklődés. Amikor a világ felfedezése befejeződött, ez az érdeklődés válságba sodródott. Ekkor került sor a „mi primitívjeink” felfedezésére. Az európai parasztság és kultúrája felfedezése különböző – politikai, esztétikai, szociológiai – okokra vezethető vissza. A kutatásokat alapvetően két cél motiválta: a társadalom egységének megteremtése, valamint a nemzeti kultúra különböző regisztereinek láthatóvá tétele (Burke 1991: 17–38). A kutatás kortárs társadalom iránti érdeklődésének (a statisztika tudományának) kialakulását Pierre Nora munkacsoportja írta le (Le Bras 1986, Nora 1986). A szociológia mint társadalomtudomány 19. századi létrejöttét Wolf Lepenies követte nyomon (Lepenies 1990).

Ebben a folyamatban két szándék válik külön egymástól: egyik oldalon kialakul az érdeklődés a nép, az egyén iránt, s lassan megszületik a társadalom kutatásának a

módszertana; másik oldalon megszületik a néptől való távolság, a nép szemlélésének külső nézőpontja, tudatossá válik a kulturális különbségek megléte. Az értelmiségi réteg etnikus kultúrával való foglalatossága, valamint a néprajzi kutatások kritikai élű értelmezése élénk érdeklődést, vehemens vitákat váltott ki a magyar etnológiában (antropológiában). A néprajzkutatásokkal szemben a következő kifogások merültek fel: a kutatások szelektív szempontokat követtek, előnyben részesítették az esztétikus és archaikus kulturális elemeket, az archiválás véletlenszerűen/tendenciózusan történt (Burke 1991: 32–38, Niedermüller 1990, 1994).

Történeti megközelítés. A magyarok Európában való megtelepedését követő évszázadokban a magyar főnemesség és a parasztság (jobbágyság) eltérő életformát gyakorolt, társadalmi kapcsolattartása eltérő volt, és különbözött az ország életében való részvétele is. A magyar társadalom népi és elitkultúrájának különválása a 16–17. század során történt meg, ami a kis- és a nagyhagyomány eltávolódását eredményezte (Az európai folyamatot P. Burke és M. Bahtyin írta le: Burke 1991: 39–45, Bahtyin 1982). Ettől kezdve a társadalom elit rétege egyre nagyobb mértékben követ egy olyan kulturális modellt, amelyet az oktatás közvetít, s amely az európai kulturális és tudós életbe való bejárást és beilleszkedést megkönnyítette. A népi kultúrából való kivonulás több szinten történt meg. Az első szint, természetesen, az iskolai oktatásban való részesedés, s ezáltal – valamint a könyvek által – egy, a világról kialakított másfajta tudás megszerzése. Ugyanebben a korban a vallás a mágia ellen fordul. A hosszú időn át a figyelem középpontjában álló boszorkányüldözés olyan társadalmi gyakorlatokat kompromitált, mint a jóslás, a szerencse- és egészségvarázslás, az agrármágia; intézményes kezetek között újraszerveződött a gyógyítás, a törvénykezés és a társadalmi együttélés. Az életpálya alakítása ettől kezdve a hivatalos társadalmi státusokhoz és szerepekhez igazodott hozzá. A Gutenberg-galaxisba való integrálódás a szabadidő eltöltésének alapvető formájává vált.

Az európai társadalom kultúratipológiájában ebben a folyamatban született meg a népi kultúra – populáris kultúra dichotómia. A kelet- és a nyugat-európai kulturális modell alapvetően különbözött. Azokban az államokban, ahol a nemzeti elit a királyi udvarhoz csatlakozott, maga is nemzeti jellegű kultúrát éltetett (Anglia, Franciaország); ez a népi kultúrától csupán tartalmában különbözött, szellemiségében azonban nem. Ezekben az országokban mind a társadalom elitje, mind a társadalom népes közép- és alsó rétege nemzeti szellemiségű kultúrával rendelkezett. Itt tehát a nemzeti kulturális regiszter a következőképpen tagolódott: a kevesek és a sokak kultúrája vált el egymástól. Ott viszont, ahol az arisztokrácia és az értelmiségi réteg a nyugati kultúrához igazódott (nyelvhasználatban, kulturális szokásokban), az elitkultúra kozmopolita (európai) jelleget öltött, s a nemzeti szellemiség mindössze a népi (paraszti, folk) kultúrában érvényesült.¹ Ott tehát, ahol a kishagyományt nem a populáris kultúra, hanem a népi kultúra (volkskultur) terminussal nevezik meg, a szóhasználat nem csupán eltérő szinonimahasználatból következik.

A magyar népköltészet kutatásának első felhívását 1782-ben tette közzé Révai Miklós, a *Magyar Hírmondó* című lapban. A buzdító felhívás a francia, az angol, az olasz s – negyedsorban – a német kutatásokat említette példaként. Akkor még nem volt nyilvánvaló, hogy a „köznép” hagyományainak feltárása a magyar kultúra nemzeti vonalát fogja felszínre hozni. A magyar etnológiának is hosszú utat kellett megtennie a nép felfedezéséig. A 19. század végéig – többnyire a német mentalitásból, Herdertől, Goethétől, a Grimm fivérektől származó – naiv, idealizáló elképzelések éltek a népi kultúrát megalkotó népről: gondtalanul él, szorgalmasan dolgozik, erkölcsös, munka és pihenés közben önfeledten dalol, mesél, az ősök dalait őrzi, a dalok és a mesék szájról szájra, apáról fiúra szállva csiszolódnak, az egyén nem törekszik kiemelkedésre, halhatatlanságra. A nép (a parasztság) szociális felfedezése rendre, a 20. század első harmadában történt meg; az irodalmi szociográfia (Illyés Gyula, Darvas József, Féja Géza, Böződi György,

---

1 A dichotómiát ismerteti Hofer 2009.

Balázs Ferenc) árnyalt társadalomképet nyújt a falu életéről. A népi kultúra 19. századi felfedezésének másik sajátossága a szelektív jelleg. Minthogy az első gyűjtők humanértelmiségiek voltak (filológusok, esztéták, szépírók, papok), elsősorban az esztétikailag legkiérleltebb szövegeket és tárgyakat tartották figyelemre méltónak. A kutatás kidolgozta a szövegeknek és a tárgyaknak azt a tipológiáját és rendszerét, amelyet beemelt a nemzeti kultúra regiszterébe és kánonjába. Ipolyi Arnold 1854-ben – idegen mintát követve – megírta a magyar mitológiát. Kriza János 1863-ban megjelentette az első regionális folklórrepertoárt. 1872 és 1914 között megjelent a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 14 kötete, amely azt tűzte ki célul, hogy szakszerűen közzétegye a magyar nyelvterület régióiból származó folklórszövegeket (mesék, történeti mondák, legendák, népballadák, népdalok, mondókák, találós kérdések, táncszók, alkalmi köszöntők, regösénekek, verses levelek, népszokások). 1940-ben indult útnak az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, majd 1989-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új folyama. Időközben pedig kötetek és folyóiratok tettek közzé újabb folklórgyűjtéseket.

1872-ben megalakult a Néprajzi Múzeum, ahová a távoli népek tárgyai mellett a következő évtizedekben nagy mennyiségű magyar tárgy került letétbe. 1896-ban a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplésére jött létre a milleniumi kiállítás. A kiállításra felépült a milleniumi falu, 12 magyar és 12 magyarországi nem magyar gazdasággal, mintegy 10 ezer tárggyal.

Rendre-rendre, gazdag szöveggyűjtemények kerültek be az archívumokba, a tárgyak sokasága a múzeumokba.

A magyar népi kultúra felfedezését a kultúra szintézisének megírása követte. Malonyay Dezső 1907 és 1922 között öt kötetben jelentette meg *A magyar nép díszítőművészete* című monografikus összefoglalót. Az első szintézis ötlete Viski Károlytól származott. A négykötetes munka első kiadása 1933 és 1937 között, a második és a harmadik 1941 és 1943 között jelent meg, *A magyarság néprajza* címmel. Az első kötetbe került a táplálkozás, az építkezés és a településtípusok, a bútortzat, a mesterségek és a viselet összefoglalása. A második kötet tartalmazza a gazdálkodás (gyűjtögetés, ha-

lászat, vadászat, állattartás, földművelés, teherhordás, közlekedés, jeladás), a díszítő-művészet, a hagyományos tárgyak leírását. A harmadik kötet tartalmazza a népdal, az epika, az anekdota, a monda, a mese, a drámai hagyományok, a népköltészet stílusának és a nyelvjárásoknak az összefoglalását. A negyedik kötetben foglal helyet a zene, a tánc, a szokás, a hitvilág, a játék és a népi vallás szintézise.²

A kommunizmus kora jelentősen visszafogta a magyar népi kultúra kutatását, megismerését. A továbblépés kis lépésekben történt.

Sor került néhány eddig nem kutatott műfaj felfedezésére. Legnagyobb visszhangja az archaikus népi imádságok felfedezésének volt. Erdélyi Zsuzsanna 1970-ben mutatta be imagyűjteményét, ezt követte az első gyűjtemény kiadása. Az évek során nagy társadalmi összefogásnak köszönhetően maga Erdélyi Zsuzsanna is bővíteni tudta gyűjteményét, valamint más kutatók is nyomdokaiba léptek a magyar nyelvterület különböző régióiban. Az archaikus imák felfedezése a szakrális folklór egész rendszerének áttekintését vonta maga után (Erdélyi 1976). Az orális műfajok továbbélésének vizsgálata vezetett el a hagyományos narratívumokat felváltó igaztörténetek felfedezéséhez. Az igaztörténetek egyik csoportja személyes élményeket (memorat), másik részük pedig ismert személyekhez kapcsolódó történeteket (fabulat) jelenít meg. Az igaztörténeteket Dégh Linda, Dobos Ilona és Réthey Prikk Miklós írta le (Réthey Prikk 1991). Az 1970-es években sor került a memoáriródalom felfedezésére (Hoppál – Küllös 1972).

Kelet-Európában a népi (paraszti) kultúra története sajátosan alakult. Erdélyben az államosítás (1948), valamint a földek kollektivizálása (1962) után rendre elvesztette jelentőségét.

---

2 A teljesség kedvéért említjük meg, hogy a 20. század első háromnegyedében végzett terepmunkák eredményeit is összefoglaló, a 20. század tudományos szemléleteit követő szintézis nyolc kötetben jelent meg 1988 és 2011 között. A magyar néprajzi lexikon öt kötete 1977 és 1982 között jelent meg. A magyar etnológia történetét Kósa László írta meg (Kósa 2001).

Kezdeteitől fogva a magyar etnológia a feudális paraszti (földműves), valamint a polgárosodó kisiparos társadalom hagyományait vizsgálta. A 20. század második felében kísérlet történt más társadalmi rétegek és csoportok kultúrájának felfedezésére. Míg a paraszti kultúra kutatása az esztétikai és más értékszemponatok érvényesítésével, a tradicionalitás és az etnikus jelleg hangoztatásával zajlott, az ipari és városi munkáskultúra kutatása ideológiatörténeti és életviteli szempontokat követett (Nagy 1987, R. Nagy 2010, Ilyés 2013). Az 1989-es változás tette lehetővé az erdélyi nemesiség és arisztokrácia kutatását; ezek a kutatások főként család- és rendiség-történeti és politikai és diplomáciai hatástörténeti szempontokat követtek. A magyar etnológia későn tűzte napirendre az ifjúsági csoportok szubkultúráinak vizsgálatát (Rácz 1998, Szapu 2002, Jakab – Keszeg 2007).

A népi kultúra mint hagyomány értelmezésünk szerint nem használatból kikerült, véletlenszerűen megőrződött kulturális relikvia. A hagyomány azoknak a tárgyaknak, ismereteknek, gyakorlatoknak, mentalitásoknak és attitűdöknek az összessége, amelyek az előző generációk részéről informális módon kerülnek át egy következő generáció gyakorlatába. A hagyomány organikus, a mindennapi életben használt kultúra, amely a generációk közötti kommunikáció által közvetítődik. A 20. századi népi kultúra kutatása során a következő funkcióit sikerült azonosítani.

A népi kultúra primér közösséget hoz létre. A 20. század során a közösség több jellegzetes típusa került leírásra. A *beszélőközösség* a beszélés néprajzának terminusa, azt a közösséget nevezi meg, amely a nyelvnek és a nyelvhasználatnak ugyanazokat a szabályait ismeri és tartja be (Hymes 1979: 242). Esetünkben a beszélőközösség periodikusan ugyanazokban a beszédhelyzetekben vesz részt (mindennapi találkozás, munkavégzés, kalendáris ünnepek, átmeneti rítusok), ismeri a beszédesemények forgatókönyvét, beszélési stratégiáit, a beszélés kódjait, funkcióit, műfajait, nyelvi sztereotípiáit, a beszédaktusok interpretációs normáit. A 19. század közepétől a beszélőközösségek új technikákat és kódokat vesznek igénybe, háziasítanak (az írás, a nyomtatás, a fénykép, a

film), majd a 19–20. századtól a tömegmédia (hírlap, rádió) előretörésével terjedni kezd a fogyasztói magatartás. A 20. században előretört emlékezetkutatás honosította meg az *emlékezetközösség* fogalmát. Jan Assmann meghatározása szerint az egyén a szocializáció folyamatában elsajátítja a közösség emlékeit, majd élete folyamán állandó jelleggel részt vesz a közösség emlékezési eseményeiben. Az emlékekkel mindig az emlékezetközösség tagjai rendelkeznek, az emlékezés mint esemény azonban közösségi felügyelet alatt történik. Az elmúlt időhöz, az eseményekhez, a terekhez, a tárgyakhoz, az elődökhöz és a kortársakhoz kapcsolódó emlékek az emlékezetközösség és a közösség tagjainak identitásával állnak összefüggésben. Az identitás szempontjából releváns emlékek kommunikálása emlékezési események keretében történik meg; az emlékezési események szabályozzák az emlékezeti tartalmak őrzését, szelekcióját és értelmezését. Az emlékezési események két nagy csoportja a kommunikatív (mindennapi) és a kulturális (szervezett) emlékezet (Assmann 1999: 35–43). Esetünkben a családok és a nemzetségek, a települések lakossága, a foglalkozási és vallási csoportok olyan közösségek, amelyek emlékezési gyakorlatokat, eseményeket alkalmaznak. Az emlékezés lehet morális kötelezettség, státustermelő cselekvés, egyaránt szolgálhatja a közösséghez való felzárkózást, akárcsak a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődését. Az emlékezőközösség dinamikáját, feszültségét az emlékezés és a felejtés viszonya, az emlékezéssel, a felejtéssel és a torzítással kapcsolatos érdekek, az emlékezésből fakadó előnyök és hátrányok teremtik meg. És végül az *interpretív közösség* fogalmát tartjuk fontosnak felhasználni. A fogalmat kezdeményező Stanley Fish szerint olyan, egymást nem feltétlenül ismerő személyek közössége, amely a szövegeket és az eseményeket a háttértudása, tapasztalatai alapján azonos jelentésekkel látja el, azonos jelentések létrehozására alkalmas (idézi Sz. Kristóf 1998). Esetünkben az interpretív közösség a hagyományokat azonos módon értékeli, elítéli a hagyományok elhagyását, vagy, ellenkezőleg, elmarasztalja a hagyományok anakronizmusát. A mindennapi gazdaságban létrejövő kapcsolatháló, a kötések meglétét, működését és szerepét, az egyéneknek a társadalomba való beágyazását M. Granovetter írta le (Granovetter 1991). Szabó Á. Töhötöm *kooperáló közösségnek* ne-

vezi az azonos eseményekben részt vevő, az esemény előrehaladását kollaborálással befolyásoló egyének közösségét (Szabó 2009, 2014). Bár a szerző a fogalomnak gazdaság-antropológiai megalapozást adott, annak használata a népi kultúra és társadalom kutatásának egyéb területein (pl. rítusok) is lehetséges.

A népi kultúra emlékezetet termel. A népi kultúra, mint minden más kultúra, emlékezetben él, s ezáltal társadalmi kohéziót hoz létre az elődökkel. Valójában a többi kultúrához viszonyítva intenzívebb formában. A hagyomány olyan kultúra, amely az áthagyásnak és az átvételnek a révén létezik. Az átvétellel együtt nem csupán maga a kultúra öröklődik, hanem a kultúra története is, annak a társadalomnak (egyedeinek) az emléke, akik a hagyományt szintén átvették, használták és változtatták, majd átadták. A népi kultúra átadásának megvannak a helyzetei, a szabályai, a stratégiái (elmondani vagy elhallgatni, nevesíteni vagy anonimizálni a kultúra korábbi használóját), a hagyomány őrzésének, használatának, átadásának szereprendszere (az emlékezet specialistái, az emlékezéshez és a felejtéshez való jog), a helyi regiszterei (tárgyak, temetők, emléktáblák, településtörténetek, családi irattárak, a történetek és a szövegek repertoárja, az emlékezés rítusai, a rítusok által igénybevett szövegek, tudás).

A föld, a terület maga is a genealógiai emlékezet őrzésének, szervezésének, működtetésének eszköze. A családi emlékezet a földterülettel kapcsolatban tárolja annak történetét (vásárlása, megművelése, elosztása), a föld vásárlójának, örökösének, megművelőinek emlékét, szokásait. Fél Edit és Hofer Tamás írja az átányi földekről: „Ahogy a parasztemberek gazdag genealógiai ismeretanyaggal számon tartják, hogy az elődök vére hogyan száll alá utódaikban s kiket köt össze rokonság által, ugyanúgy számon tartják a földek történetét, alászállását nemzedékről nemzedékre. Elvileg a kettő párhuzamos: ahogy a családok »ágasodnak«, ágakra szakadnak az utódokban, úgy oszlik meg közöttük az ősi föld is az öröklés révén. S ahogy a házasság révén »összeszakadnak«, egymásba oltódnak idegen ágak, ugyanúgy összeadódik a házastársak különböző eredetű földje. [...] A földek gazdaságokat, családokat idéznek fel. Megmondják, hogy milyen gazda

a családfő, milyen módja van, dokumentálják a család múltját is, mert a földhöz hozzátapad eredetének emléke 3–4 generáció mélységben – sőt jövőjét is jelzik, hiszen köztudott, mely utódok közt fog széteszteni” (Fél – Hofer 1997: 19–20).

Az „emlékező tárgyak” típusát Gráfik Imre mutatta be és példázta. E tárgyak elsődlegesen az ajándékozás céljára készültek el, s ezt követően, másodlagosan az egyén és a helyzet emlékét őrizték. Az ajándékozás általában a szerelmi, továbbá a rokoni, szomszédsági és a baráti kapcsolatokon belül történt. Az ajándékozás alkalmai az átmeneti rítusok (házasság), az évfordulós ünnepségek (születésnap, névnap), a jelesnapok (karácsony, újév, húsvét, farsang), a polgári és a városi társasági élet eseményei (utazás, üdülés), a vásárok, a vallásos élet eseményei (búcsú, zarándoklat). Az ajándéktárgyak, az emléktárgyak megjelenése, elterjedése, s egyáltalán a souvenir-szemlélet kialakulása a 19. század első felére, közepére tehető (Gráfik 1998: 89). Az írástudás terjedésével párhuzamosan növekedett a feliratozott, főként ajándéktárgyak száma, az 1830-as évektől kezdődően.³ Az ajándéktárgyak mellett a használati tárgyakra is azonosító jelek kerültek. Átányon a mezőgazdasági munkaeszközökre (pl. kapa) is monogram, jel került (Fél – Hofer 1961: 506).

A kolozsvári etnológiai iskola nagy jelentőséget tulajdonít a népi kultúra létformáját jelentő emlékezetnek, amelyet hagyományos orális szövegek, rítusok, írott szövegek, fényképek és képek közvetítenek. Az egyik utóbbi vállalkozás az elődök tetteit, a település múltját megszerkesztő laikus lokális történelmek elemzése (Keszeg 2015).

A hagyomány biografikus funkciója. A folklórkutatás kezdetektől a folklóralkotások, a népi kultúra kollektív és anoním voltát hangsúlyozta. Ezzel máig hatóan hátrányosan befolyásolta a kutatások kérdésfelvetését, háttérbe szorította a folklór használatának és életformájának, az egyén szerepének vizsgálatát.

---

3 Az alfabetizáció és az ajándéktárgyak terjedése közötti kapcsolat nem kizárólagos. A szerelmi ajándékok feliratozása a tárgyfeliratok megjelenése után pár évtizeddel kezdődött el. K. Csilléri 1976: 126.

Az egyéniségekutatás irányzatának gyökerei a 19. századba nyúlnak vissza; megalapozását és érvényesítését Ortutay Gyula kezdeményezte (Ortutay 1940), s tanítványai (Dégh Linda, Kovács Ágnes, Erdész Sándor) folytatták a kutatásokat. 1940-ben indult az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, amelynek munkamódszere és szemléleti alapja az egyéniségekutatás volt. A nemzetközi folklorisztika a kutatási irányzatot a *magyar iskola, budapesti iskola* néven tartja számon. Az irányzat a folklórt alkotó és hagyományozó egyént a következő perspektívában láttatja: származása, tanulmányai, életpályája, társadalmi státusa és kapcsolatai, repertóriumának szerkezete, tudásának eredete, a mesemondás (énekls stb.) alkalmi, a mesemondás/énekls szerepe az életében, követői.

A kolozsvári etnológiai iskolában 1990 után végzett kutatások egy-egy társadalmi csoport (lelkészek, néptanítók, gyógyítók, mérnökök) kollektív életpályájának, a kollektív életpályán belül az egyének individuális pályájának kutatására irányították a figyelmet. Ezek a kutatások az életpályát olyan keretként tették láthatóvá, amelyben a hagyomány látható szerepet játszik az egyén életének alakításában, az életpálya folyamatában láthatóvá és érthetővé válik a hagyomány átvétele, használata, funkciója és átadása.⁴

1.2. A népi (paraszti) kultúra revitalizációja: a folklorizmus, az örökségesítés

A 20. század közepén – a hagyományos életformának és kultúrának a munkaerőmigráció, a két világháború, az államosítás és a kollektivizálás, a média és a kommunikáció forradalma következtében történt felbomlásának tudatosodását követően – a magyar társadalomban jelentős ellenállási mozgalom bontakozott ki az ideológiai átnevelés ellen. A passzív rezisztencia a fiatalok részéről a néptánchoz és a népzenehez való visszafordulással társult. A mozgalom tulajdonképpen előzményekkel is rendelkezett, hiszen a 20. század során a népi (paraszti) kultúrának a művészetekben, az építészet-

---

4 E tanulmány írója kezdeményezte azt a sorozatot, amely *Emberek és kontextusok* címmel 2008-ban indult, s amelyben 2015-ig 13 kötet látott napvilágot.

ben, a lakberendezésben, az öltözködésben való hasznosítása újra és újra napirendre került. A *folklorizmus* fogalmával megnevezett mozgalom a népi hagyományt egy számára új, idegen környezetbe juttatja el, az eredetitől eltérő jelentéshez és funkcióhoz juttatja. Tanulmányában Hermann Bausinger a folklorizmust a hagyományokból való kiszakadást követő identitásválsággal magyarázza, amely helyzetben sor kerül az elvesztett hagyományok tudatos keresésére (Bausinger 1983). A magyar nyelvű szakirodalom a folklorizmus négy típusát különíti el: a tudományos, a művészi, a reprezentációs és a mindennapi folklorizmust (Bíró 1984). Ebben a korban a hagyomány két létformáját határolták el: az organikus (autentikus, funkcionális) hagyomány jelentéseit és használati módját maga a hagyomány szabályozza (amiről az előbb beszéltünk); az organizált hagyomány egy elfelejtett, használatból kiszorult kultúra revitalizálása, újraértelmezése egy számára idegen környezetben. A népi hagyományoknak az 1890 és 1940 közötti időszakban az elitkultúrában (építészet, öltözködés, zene, irodalom) való felhasználását pozitív recepció, az ideológiai-politikai szándékkal való felhasználását viszont vehemens elhatárolódás követte.

Magyarországon 1931 és 1944 között bontakozott ki a *Gyöngyösbokréta* mozgalom, 100 helyi szervezettel, 4000 taggal. A mozgalom célja volt a néptánc, a népdal, a népzene és a népi játék, a népviselet felújítása, újratanítása.

A táncházmozgalom mind Erdélyben, mind Budapesten ifjúsági, értelmiségi kezdeményezés. Mindkét országban ugyanabban az időben, az 1970-es évek elején indult. A mozgalom jelentős következménye volt a kollektivizálás által akkulturációra (*culture change*) kényszerített falu hagyományainak újrafelfedezése. A néptánc, a népdal és a népzene kutatása, tanulása és gyakorlása a középiskolás és az egyetemi ifjúság új szabadidős foglalkozásává vált. A táncháznak nevezett kultúrházakban és a táborokban gyakorolt mozgás- és énekkultúra jelentős társadalmi elterjedtségre tett szert, népdal-énekesek tűntek fel, folkegyüttesek, zenészbandák alakultak, táncházlemezek jelentek meg. A magyarországi táncházlemezek *Élő népzene* (*Living Hungarian Folk Music*), *Táncház* (*Folk Dancing Rooms*) sorozattal jelentek meg. A generáció emblematis

alakja volt és maradt Sebeteyén Márta énekes, a Sebő és a Mákvirág együttes. Romániában az Electrecord lemezkiadó gondozta a vokális és hangszeres népzene lemezeket. Az erdélyi városokban folkegyüttesek alakultak (Barozda, Venyige, Regösök, Ördög-szekér, Szarkaláb), ők szolgáltatták az élőzenét a néptánchoz. Gyakran hívtak meg parasztembereket, akik a tánclépéseket tanították. A mozgalom gondoskodott az utánpótlásról, az „öregek táncháza” mellett megszervezték az „aprók táncházát”. A táncházak évente országos találkozót szerveztek, Kaláka névvel. A magát előszeretettel „nomád nemzedéknek” nevező mozgalom tagjai falvakat látogattak, a paraszti kultúrát még hagyományból ismerő idős személyekkel beszélgettek; népdalokat, népmeséket, népi hangszerek készítését és megszólaltatását, tánclépéseket tanultak tőlük. Ugyanilyen figyelemmel fordultak a kézműves foglalkozások felé (szövés, fafaragás).

Magyarországon a néptánc, valamint a népzene, a népdal és a népviselet felújítása céljával szerveződött a *Röpülj, páva* mozgalom 1969 és 1981 között. A Magyar Televízió rendszeresen közvetítette a felvételeket. 2012-ben a mozgalom *Fölszállott a páva* névvel született újjá. A Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyonkezelő Alap kezdeményezte, szervezésében szerepet vállalt a Hagyományok Háza, népszerűsítésében pedig a Duna Televízió. A mozgalom évről évre nagyobb méreteket ölt. Ösztönzi a tánc csoportok felkészülését és tapasztalatcseréjét.

Magyarországon Budapest, Romániában Kolozsvár volt a táncházmozgalom központja. Az első generációnak az ezekben a városokban egyetemet végzett tagjai az országban szétszóródtak, s így több nagyvárosban megnyíltak a táncházak. Az 1980-as években mindkét országban a kommunista hatalom felügyelte a művelődési életet. A táncházmozgalom, a folkkultúra a fiatalok új orientációja volt, ellenkultúra funkcióját töltötte be. A táncházaknak azonban sikerült a hatalom toleranciáját megnyerniük, anélkül, hogy a fiataloknak kötelező lett volna az ideológiához való felzárkózás.⁵

5 A „nomád nemzedék” manifesztuma: Bodor 1981. Az erdélyi táncházmozgalom történetét, szándékait érzékeltető írások gyűjteménye: Könczei – Könczei 2004. A folklorizmus formáinak és funkcióinak áttekintése: Biró – Gagyí – Péntek 1987. A magyarországi táncház történetéről: Sándor 2006.

A táncházmozgalom mind Magyarországon, mind Erdélyben új lendületet kapott 1989 után. A táborok a nyár teljes szakaszában maximális kapacitással működnek. A néptánc, a népzene és a népdal felelevenítése mellett a hagyományos paraszti kultúra egyéb területei is a figyelem középpontjába kerültek. 2015-ben Erdélyben a következő tábori programok zajlottak : ballada- és mesetábor, karácsonyi népszokások felelevenítése, tánc- és hujjogató találkozó, hangszeres zeneoktatás Bákóban, ballada- és mesemondó tábor Szamosardón, népdal-, népmese- és néptáncoktatás Malomfalván, Székelyszentmihályon, mesetábor Gyergyóremetén, Gyergyóújfaluban, Máréfalván, mesemondó verseny Kolozsváron, betlehemes találkozó Szatmárnémetiben, népzenei tábor Szentegyházán és Székelyudvarhelyen, Nagykárolyban, népdaloktatás Nagyváradon, népdalvetélkedő Oklándon, Etéden, Csíkszentdomokoson, népdal- és néptánc tábor Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron, Gyergyóremetén, Resicabányán, Széken, Bözödön, Holtmaroson, citera tábor Marosvásárhelyen, Szatmárnémetiben, néptánc- és színjátszótábor Zsibón, kézműves- és néptánc tábor Marosvásárhelyen, Szatmárnémetiben, néptánc, tánc ház és tánc ház találkozó Brassóban, Nagyenyeden, Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron, Gyergyószentmiklóson, Gyergyóújfaluban, Balánbányán, Csíkszentkirályon, Oroszhegyen, Bibarcfalván, Micskén, Marosvásárhelyen, Felsősófalván, Désen, Kalotaszentkirályon, Kolozsváron, Válaszúton, Szamosújváron, Sepsiszentgyörgyön, Csernátonban, Marosfelfaluban, Marosvásárhelyen, Körtvélyfáján, Szatmárnémetiben, Nagykárolyban, Medgyesen, Szilágyzovány-Ippen, Krasznán, Sarmaságon, Zsobokon, népviseletvarrás Brassóban, Csikborzsován, Csíkkarcfalván, kézműves tábor Biharfélegyházán, Csekefalván, Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Szatmárnémetiben, Mezőtelegden, Csernátonban, Temesváron, szövött tábor Szatmárnémetiben, bútorfestés Szentegyházán, Székelyszenterzsébeten, Szombatfalván, Mákófalván, fafaragás Zsobokon, népművészeti tábor Kézdi-almáson, Csíttzentiványban, hagyományörzés Bácsfaluban, Csíkszeredában, Kányádon, Kászontalitzban, Székelyudvarhelyen, Vasárcsiban, Kolozsvárt, Szinerváral-

ján, Nagybányán, Nyárádszeredában, Szatmárnémetiben, Zilahon, Zsobokon, Temesváron.⁶

Az 1960-as években új terminus tűnt fel: a *patrimónium*, az *örökség*. Az 1960-as években előbb az építészeti örökség, a természeti örökség, az 1970-es években a kulturális örökség fogalma terjedt el. 1985-ben Granadában az Európa Tanács meghatározta az örökség fogalmát, 1994-ben az Európai Helyi és Regionális Tevékenységek kongresszusán újabb döntés született a helyi és regionális kulturális örökség meghatározásáról és védelméről. 1992-től az Európa Tanács is használja a kulturális örökség fogalmát. Az 1970-es években az európai országok minisztériumaiban létrejött az örökségi igazgatóság, az 1980-as évet az örökség évének nyilvánították, Franciaországban 1983-tól évente örökségi napokra kerül sor. Ma az örökség fogalmába beletartoznak a természeti környezet, a kulturális hagyományok, a települések és az épületek, az ipari, technikai objektumok, az artefaktumok, a mezőgazdasági környezet. Az ipari örökség kutatásának tudománya az ipari archeológia. Az örökség tanulmányok (Heritage Studies) új akadémiai kutatásterületet alapoztak meg.

A terminológiával kapcsolatos viták során hangzott el az a feltételezés, hogy aszimilálhatja, elhomályosíthatja a *kultúra* fogalmát. A kulturális örökség nem csupán a kultúrát nevezi meg, hanem a kultúrához való viszonyulást is (Sonkoly 2009). További értelmezés szerint az örökségszemlélet elterjedése radikálisan megváltoztatja a környezethez való viszonyulást : az élettér, a mindennapi élet teljes egésze muzealizálódik.⁷ A kultúra örökséggé való átvértékelése azzal a nyilvánvaló előnnyel jár, hogy a kultúrát hozzáférhetővé teszi, valamint garantálja megmaradását. Meggyőződésünk szerint a kulturális örökség szintagma jogi és adminisztratív természetű. Mint örökségnek a megőrzése, átadása és átvétele garantálttá és kötelezővé válik. Új besorolása radikálisan változtatja meg a kultúra, s ezen belül a népi kultúra stá-

6 Az adatok összegyűjtéséhez egy civil alapítvány támogatási programjának adatbázisát használtuk.

7 Az örökségesítés története és értelmezése : Poulot 1993, Babelon – Chastel 1994, Poirrier – Vadelorg 2003, Smith 2006.

tusát és használati módját. Egyrészt, a kultúrát az örökség egyéb területeivel együtt egy (új) boltozat alá vonja, s a megőrzés tárgyává teszi (természeti örökség, ipari örökség). Továbbá, a kulturális örökség fedőnév alá kerül a kultúra minden területe, amelyek között ugyan evidens az összefüggés, ám a mindennapi használatban a közöttük lévő kapcsolatnak nem volt kialakult rutinja. A kultúra területeinek új adminisztratív felügyelete és használata a területek között új kapcsolatokat állandósít. A kulturális örökség ernyője alá vont területek közül a besorolás a népi kultúra státusát és használati módját érinti a legérzékenyebben. A népi kultúra sorsáról (át- vagy elhagyásáról, variálásáról/aktualizálásáról) mindeddig a használó közösség, a „nép” döntött. A népi kultúra megléte, szerepe, funkciója csupán a használók számára volt nyilvánvaló. Az örökségesítés erőszakkal kiragadja a használók kezéből, kimerevíti (megszünteti variálódását, aktualizálódását), számára idegen környezetben honosítja meg, ismeretét és őrzését kötelezővé, azaz a tömegkultúra, a populáris kultúra részévé teszi. A népi kultúra új használati formája lett a színpadon, múzeumban való megjelenítés, valamint a szórakoztató, játékos formában való népszerűsítés.⁸

Romániában a patrimonizáció két formában járul hozzá a hagyományok továbbéléséhez. A patrimonizáció egyik kontextusa – akárcsak a folklorizmus esetében – a hagyományok újraértékesítése, gasztro-, táncfesztiválokon, a településünnepeken, a turizmusban. A másik a hagyományok értéktárba való besorolása. Mindkét esetben a hagyományok sorsa fölött nem a hagyományok ismerői, gyakorlói, hanem egy vállalkozói réteg (referensek, animátorok, művelődésszervezők) tagjai döntenek.

---

8 Az erről a témáról Kolozsváron szervezett konferencia előadásai: Keszeg 2014. Ebben a kötetben foglalmaztuk meg azt a gondolatot, hogy az örökségesítés vajon nem csupán Nyugat-Európában indokolt kezdeményezés, ahol a populáris kultúra valóban társadalmi megalapozottság nélkül maradt, elfelejtődött; revitalizálásának az örökségesítés az egyetlen lehetséges eljárása. Kelet-Európában a népi kultúra közösségi használatban őrződött meg; az örökségesítés ezt a kultúrát mesterségesen ragadja ki elsődleges kontextusából, popularizálja, globalizálja, új használati szabályokat és jelentéseket kapcsol hozzá. <http://adat-bank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf11942.pdf> (letöltve: 2015. 11. 24.)

2. Populáris kultúra: médiumok házasítása a mindennapi életben

A 20. század első felében fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a „művelődési, kulturális javak” a magaskultúrában (elitkultúrában) születnek, s onnan „ereszkednek” alá, „süllyednek le” a tömegek szintjére. Eszerint a népi (populáris) kultúrában ott vannak a lent megszületett értékek, valamint az elitkultúrából alászállt értékek. Sőt, a frankfurti iskola tovább sarkította a véleményét: ebben a folyamatban az elitkultúra értékei megsemmisülnek, elhasználódnak, a nép „széténeкли” (zersingen) a magaskultúra értékeit.⁹ Az elmélet valójában az etnológiai gondolkodás merevségét, a kutatások szelektív jellegét támasztotta alá, legitimálta.

Ezen a helyen azt a populáris kultúrát kívánjuk összefoglalni, amely az új médiumok elterjedése, „házasítása” által született meg. Miközben az új médiumok az elitkultúrában (magaskultúrában) születtek meg, a populáris kultúrában is elterjedtek, s olyan kultúrát eredményeztek, amely meghonosodott a mindennapi életben, a privát, a lokális, a globális és a globális kultúrában. S habár a médium használata, elérése szervezetten, intézményesítetten történik, maga a kultúra távol áll a hivatalos kultúrától, mind a hivatásszerűen gyakorolt elitkultúrától, státuskultúrától, mind pedig a kreativitás nélkül átvett és felhasznált, fogyasztói magatartást elterjesztett, az egyént és a közvéleményt manipuláló tömegkultúrától. Az etnológiai irodalom mindeddig csupán azt vizsgálta, hogy a folklór, a népi kultúra hogyan jelent meg a médiában mint másodlagos kontextusban, a média hogyan fedezte fel zsurnalisztikai célokra. Az írás, majd a fotó, a film és multimédia (internet) elterjedése valóban lehetővé tette a népi kultúrának az új médiumban, új közegben való megjelenését. Mi viszont arra keresünk választ, hogy az új médiumok elterjedése milyen médiafolklórt, milyen új, csupán az illető médiumban létező népi (populáris) kultúrát hozott létre.

---

9 Naumann 1922. Az elméletet összefoglalja Kaschuba is 2004: 55–58.

Az írás megjelenése majd elterjedése az emberiség kultúrájának egyik legnagyobb forradalma volt. Jelentősen befolyásolta a mentalitást, a kommunikációt, az életet és az ember életterét. Napjainkig az írás kutatásának két irányvonala kristályosodott ki. A korai antropológusok és a kvantitatív íráskutatók szerint az írás használatára való áttérés a barbárság és a civilizáció közötti választóvonal (Ludwig Wittgenstein, Claude Lévi-Strauss, Eric Havelock, Walter J. Ong, Jack Goody, Ian Watt, Jacques Le Goff, H. J. Martin, Benda Kálmán, Tóth István György). 1980 után az íráskutatásban új fordulat következett be (*histoire culturelle de la lecture*). Eszerint az együtt (szimultán módon és szimbiózisban) élő két médium kutatásában az igazi kérdés az, hogy milyen eltérő szereppel rendelkeznek, illetve mennyire interferálnak (Joyce Coleman, Roger Chartier, J. Goody, I. Watt).

Az írást az állam és az egyház rendre a maga struktúrájába illesztette. A két intézmény az írás által ideológiákat, eszméket és normákat szerkesztett meg, rögzített és terjesztett. Az írás az intézmények legitimálásának eszközévé vált. A harmadik intézmény, az iskola általában a hatalom (fejedelem, állam, egyház, törvények) iránti lojalitást kultiválta. A hatalomnak elkötelezett írástudót a szakirodalom az organikus értelmiségi terminussal nevezi meg (A. Gramsci, J. Le Goff, Mannheim Károly). Az íráshoz való hozzáférést az intézmények szabályozták. Elterjedése különböző egyéb tényezőktől is függött. Európában az alfabetizáció ritmusa gyorsabb volt a városokban (mint falun), a férfiak (mint a nők), az iparosok és kereskedők (mint a parasztok), a nemesek és a polgárok (mint a földművesek), a protestánsok (mint a katolikusok és az ortodoxok) körében, Nyugat-Európában (mint Kelet-Európában). Azaz, az írás maga is társadalmi egyenlőtlenségeket teremtett. Valamint, az írás a maga kimeríthetetlen adottságai (kép, technika, műfaj, tartalom) révén a kulturális differenciálódást tette lehetővé.

Az íráshasználat eltömegesedése az írás történetében fordulópontot eredményezett. A folyamat következtében az írás státusa és funkciói gyökeresen megváltoztak. Az iskolai oktatás demokratizálódása az írást az elitkultúrából a tömeg-

kultúrába juttatta el, az írás formái, műfajai, nyelve leegyszerűsödtek, formalizálódtak.¹⁰

Milyen változásokat hozott magával az írás elterjedése?

*A tudás új architektúrája*¹¹ jelent meg. Az írott (és nyomtatott) szöveg az eszmék és az ismeretek állandóságát garantálja. A gondolatok az írott szöveg szerkezetében megtalálják a maguk végleges helyét, nyelvi kidolgozottságát, s így könnyebben visszakereshetők és terjeszthetők lesznek, kiszakadnak a beszélés kontextusából (elsődleges írásbeliség, másodlagos szóbeliség). Az írott szöveg egyedi formájú, hordozni tudja a szerző intencióit, ízlését. Ugyanakkor, az írott szöveg sokszorosíthatóvá, a fogyasztó tulajdonává válik.

Az írás által a gondolatok kidolgozottak, formába öntöttek. Szemantikai tartalmuk explicit, az üzenet egyik része esztétikai természetű. Az akusztikus kód (dallam, hangerő, tónus) helyett az írás a vizuális kódokat veszi igénybe (szín, betűkarakter, tördelés).

Az írás megkönnyíti az emlékezést, a *kulturális emlékezet alapvető formájává válik*. A gondolatokhoz, eszményekhez való hozzáférés könnyebb és demokratikusabb. A múlt elérhető és világos; az írás jelentősen hozzájárul a történelmi érzékenység kialakulásához.

Az írás lehetővé tette a kommunikáció történetében a *földrajzi és az időbeli távolságok túlszárnyalását*.

Az elitkultúra, a hivatalos kultúra mellett az írás elterjedt a privát, személyes kultúrában is. A privát szférában az íráshasználat szorosan kapcsolódik az egyének identitásához, mentalitásához és szándékaihoz. Az írás üzeneteket közvetít egyén és környezete között; mindennapi funkciójának tulajdoníthatóan a privát írás nem fel-

¹⁰ A gondolatot T. W. Adorno fogalmazta meg: a kultúripar, a tömegkultúra a fogyaszthatóság szintjére kényszeríti a szellemi termékeket. A kultúripar „bevallottan azoknak a kultúrája, akiket a kultúra kitaszított”. Adorno 2003: 102, 106.

¹¹ A terminust Pléh Csaba alkalmazza, Pléh 2001: 68.

tétlenül kíván szépeknek, helyesnek lenni. Sőt, akár az írás lázadó funkciójáról is beszélhetünk (a graffiti esetében); az írás sokszor nem kíván maradandónak sem lenni.

A kolozsvári etnológiai iskola hosszú ideje bevonta kutatási körébe a populáris írást. A *populáris írásbeliség* terminussal az íráshasználat és az írott kultúra egyik területét nevezzük meg. Azt az íráshasználatot, amelyet az egyén (értelmiségi vagy kétféle munkás) nem intézményes keretek között, nem az oktatási intézményben elsajátított formában, hanem a mindennapi élet keretében, saját kezdeményezésből gyakorol. A populáris írásbeliség részét képezik az amatőr, naiv, privát írás termékei, az írással és az íráshasználattal összefüggő gesztusok és rítusok, tárgyak és technikai eszközök, környezetek, az írással és az írott szövegekkel szembeni attitűdök, az írás motivációi és funkciói, az írás által létrehozott kognitív struktúrák és társadalmi viszonyok, az írásra vonatkozó tudás, hagyomány, hiedelem. Kutatásaink során elemeztük az írás jelenlétét a rítusokban, a kommunikációban, a naiv, amatőr alkotásban, az emlékezet szervezésében és tárolásában (amatőr történelmek), a narratív és a genealógiai identitás megkonstruálásában és kommunikálásában, a pragmatikus ismeretek tárolásában (daloskönyvek, katonakönyvek, szakácskönyvek, ember- és állatorvoslási kéziratok füzetek, ima- és vallásos énekgyűjtemények), az élettér szervezésében, feliratozásában. A populáris írás változatos (vallásos, mágikus, jogi, gazdasági, esztétikai) funkciókat tölt be, változatos jelentéseket és attitűdöket jelenít meg; gyakorlása változatos írás- és íráshasználati szokások alapján történik.¹²

Az írás több évszázad során domesztikálódott, épült be a mindennapi életbe, különböző funkciókban. Ugyanez a folyamat zajlott a képpel és a filmmel. Az új médiumok jellegét és használhatóságát gazdag irodalom írta le. A kolozsvári etnológiai doktori iskolában készültek el azok az úttörő jellegű alapkutatások, empirikus adatgyűjté-

12 A populáris írás kutatását megalapozó és összegző monográfia: Keszeg 2008. Kutatási összefoglalók: családi irattárak (Vajda 2013, 2014), lokális történelmek (Keszeg 2015), az írás a rítusokban (Bajkó 2010), amatőr, naiv szerzők életműve (Ambrus 2008, Vajda 2008, Oszváth 2012).

sek és forrásértelmezések, amelyek a fénykép és a film privát használatba vételét tették láthatóvá.

Szalma Anna-Mária arra vállalkozott, hogy három családi fényképparchívum segítségével végigkövesse a fotónak a mindennapi életbe való beépülését. A mintegy kétezer fotó az utóbbi egy évszázadot, két-három generáció életidejét, egy falu, egy kis- és egy nagyváros világát jeleníti meg. Kezdetben a készülék lenscéje és a fotográfus tekintélyt parancsoló hatalom képviselőjeként vett részt az (ünnepi) élet szervezésében, majd egyre inkább a mindennapok kontextusába épült be. A fénykép mint médium és mint tárgy, a fényképezés mint cselekvés segítségével az egyén kapcsolatot tart elődeivel, megjeleníti saját életútját, üzenetet fo(r)galmaz magáról, környezetéről, életvilágáról, társadalmi kapcsolatairól, időben és térben távoli életvilágokról szerez tudomást. A szerző módszeres és következetes antropológiai megközelítéssel beszél a fényképezőgéppel és a fényképpel kapcsolatos kulturális és individuális gesztusokról és attitűdökről, a fényképek történetéről és a rajtuk visszatükröződő világról (Szalma 2014).

A fényképezés feltalálása után megjelent a mozgókép, amely a megörökítés, a közlés, az önkifejezés, a reprezentálás történetében új médiumot és szövegformát képviselt. Bloss-Jáni Melinda a kamera, a filmezés, a film családi körben történő meghonosodását követte nyomon. Három eset- és korpuszelemzés az erdélyi filmezés történetének három korszakát különítette el, s leírta az egyes korszakok sajátos filmezési és filmhasználati habitusát (Bloss-Jáni 2013, 2015).

A tömegmédia (mind a kereskedelmi, mind a közszolgálati média) korán megnyitotta a maga terét a használók előtt.

A reklám olyan folklórszöveg, amely egy médium expresszív lehetőségeit igénybe véve a privát beszédet érvényesíti a médiában; egy aktuális tartalmat jelenít meg repetitív módon, szövegklisék, sztereotípiák felhasználásával. A kereskedelmi jellegű hirdetések 1830-as évekbeli megjelenése és terjedése az iparosítás és az áruforgalom fellendülésével volt összefüggésben. Az európai termékekkel rivalizáló helyi termelői (iparos és agrárvállalkozó) és kereskedői identitást fogalmazták meg és forgalmazták

(önaffirmáció, pragmatikus beszéd, a mindannapok átformálására tett kísérlet). A reklámok a populáris kultúrában több szerepet töltöttek be: tájékoztattak, érveltek a minőség mellett, életvezetési és fogyasztói habitust kínáltak fel, felzárkóztattak egy fogyasztási szinthez, termelői, kereskedelmi és fogyasztói identitást jelenítettek meg, a termékekről és a minőségről való beszélés logikai és nyelvi sztereotípiáit terjesztették el.¹³

A nyomtatott sajtó aktuális mikrotársadalmi (család, település) üzeneteket továbbított. Gyász hír újságban való közlése a 19. század közepétől ismeretes. A Kolozsvárról 1848-ban kiadott *Erdélyi Híradó* című lap váltakozva *Necrolog*, *Gyász hír*, *Halálozás* cím alatt adott hírt neves személyiségek haláláról. A minden esetben 2-3 soros szöveg a szerkesztőség álláspontját képviseli. Ugyancsak nehezen állapodik meg a rovatcím a *Kolozsvári Közlöny* című lapban. 1858 és 1860 között a lap a *Kolozsvári napló*, *Különbfélek*, *Apró hírek*, *Újdonságok* rovatban közölt *Necrolog*, *Gyász hír*, *Gyászjelentés*, *Szomorújelentés* címmel halálhírt. A 19-20. század fordulóján a sajtóban feltűnik és állandósul a részvét-, a köszönetnyilvánítás és a megemlékezés.

A harmadlagos vagy analóg médiában (rádió, tv) felvirágozott médiafolklor markáns példája a kívánságműsor. A legnépszerűbbé vált kívánságműsort a Duna Televízió sugározta. A műholdas televízióadó 1992-ben kezdte meg működését, egyszerre vállalta fel Magyarország állampolgárainak, valamint a Magyarország határain kívül és az emigrációban élő magyar polgárok kiszolgálását (2012-től Duna World). A *Kívánságműsor* című műsor minden kontinensen népszerű élőadás volt, déli időpontban 2 órán át fogadta a tévénezők üzeneteit, telefonon, levélben, mailben. Az individúan és kollektíven megfogalmazott üzenetek családtagokat, barátokat, ismerősöket köszöntöttek születés-, név- és ünnepnap alkalmával. Az üzenetekhez a műsorvezető magyar népdalokat, nótákat és könnyűzeneszármokot, ritkábban nemzetközi slágereket társított. Egy-egy adásban 10–20 kívánság teljesítésére nyílt lehetőség. Az utolsó

13 A reklám mint médiafolklor elemzése: Keszeg 2013.

adás 2015. december 31-én hangzott el. Az ekkori számvetés szerint a műsor 2800 napon, mintegy 5500 alkalommal került adásba.

A román televízió népszerű kívánságműsorát, a *Vine Cluju' pe la noi* című műsort S. V. Vaida kezdeményezte, 2001-ben a TVR Cluj és a TVR3 adón. Heti egy alkalommal kerül rá sor; főként népzene és egyéb folklórműfajokat közvetít, elismert és kezdő énekesek előadásában. A műsor gyakran száll ki különböző kulturális régiókba. Az évek során a román társadalom rurális életformájú és érdeklődésű széles rétege zárkózott fel a műsorhoz. A hallgatók üzenetüket telefonon terjeszthetik elő, vagy levélben igényelhetnek zeneszámot.

A digitális technológia és az alfabetizáció elterjedését követően negyedleges (digitális) média (web 2.0) a folklór jellegű kultúra számtalan lehetőségét nyitotta meg (blog, kép- és videómegosztó, wikipedia ismerettár, kapcsolatépitő portálok). A digitális média közegében megjelent folklór az e-folklór, kiberfolklór, kutatása pedig a netnográfia nevet kapta. R. Kozinets a hálózati közösségek hálózati kultúrájának egyik részét az etnográfia résztvevő megfigyelő módszerével vizsgálta. Az új kultúra sajátosságai: a szemtől szembe helyzet hiánya, a lokális, a globális és globális kommunikációs kapcsolatok választhatósága, az anonimitás bizonyos foka és formája, a közösségi oldalak elérhetősége (Kozinets 2010; előzmények: Hine 2000, Miller – Slater 2000). A lengyel kutatók értelmezésében a hálózati kommunikáció lehetővé tette a klasszikus és a kortárs orális folklór online megújulását. A web mindössze a megjelenés új (másodlagos) közege. A weben kiépülő folklórformák a blogokon terjesztett urbánus legendák, mesék. A kiberfolklór (e-folklór) a kibertérben (web és internet) megjelenő új folklór, amely a face-to-face helyzetben nem létezik, mindössze az interneten (hálózatok, youtube). Az online kommunikáció lehetővé teszi az oralitás érvényesülését; az oralitás azonban nem kizárólagos, illetve nem jellemző formája a kommunikációnak. Az e-folklór médiumainak és kifejezőeszközeinek egyik része hagyományos, másik része az internet-kultúra elterjedése óta született meg, a legkülönbözőbb helyzetekben (Burszta – Pomiecincki 2012, Zdrodowska 2012).

3. Volt-e szocialista-kommunista populáris kultúra?

A második világháborút követően az új román hatalom nagy erőfeszítéssel látott neki az ország modernizálásának.

1944 után az ipar gyors léptekkel indult fejlődésnek.¹⁴ A népi hatalom, a szocializmus és a kommunizmus korának gazdasági életét jelentős események határozták meg. 1947. december 30-án Románia köztársasággá alakult, néphatalom jött létre. 1965. július 19-24. között zajlott le a Román Kommunista Párt IX. Kongresszusa, amely Nicolae Ceaușescu a Központi Bizottság főtitkárává választotta. 1969. március 13-án a Nagy Nemzetgyűlés Nicolae Ceaușescu az Államtanács elnökévé emelte, s ezzel kezdetét vette a véleménykülönbséget nem tűrő személyi kultusz. 1968-tól az új társadalomeszmény a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom lett. 1974-ben a társadalomépítés fordulóponthoz ért, a sokoldalúan fejlett társadalom átlépett a kommunizmus építésének szakaszába. Az embereszmény a sokoldalúan fejlett szocialista ember.

Ennek a folyamatnak jelentős része volt az alfabetizáció. Az oktatás kötelezővé válása az iskolás korúak jelentős részét integrálta az oktatásba. Romániában a lakosság felét érintő analfabetizmus felszámolására irányuló első kampány az 1950-es és az 1960-as években bontakozott ki. 1990-re az alfabetizmus foka 90%-ra emelkedett. A második világháborút követően több tanügyi reform és intézkedés követte egymást. 1948. augusztus 3-án Romániában megszavazták az oktatás reformtörvényét. Ennek értelmében felszámolódtak a magán- és felekezi iskolák, az oktatás demokratizálódott, származástól, felekezettől és nemzetiségtől függetlenül bárki számára hozzáférhetővé vált. Az oktatás szellemiségét a tudományos és történelmi materializmus képezte. Az oktatás szintjei az iskola előtti, az elemi, a középszintű és a felsőoktatás. Az oktatás szemlélete az osztályharc eszméjére épült. A Nagy Nemzetgyűlés 1953-ban megszavazta az 1-2-3 éves, nappali, esti és látogatás nélküli képzési formával rendel-

---

¹⁴ Az alábbi ipartörténeti adatok forrása: Bălan–Mihăilescu 1985.

kező munkásegységek működését. Egy 1959-ben kelt határozat egyetemi szinten is intézményesítette az esti és a látogatás nélküli képzést, s ezáltal a már munkahellyel rendelkező felnőtteknek lehetővé vált a továbbtanulás. Előbb 7, majd 10, végül 12 osztály elvégzése vált kötelezővé.

A szocialista oktatási intézményekben nevelődött generáció belevetette magát az országepítésbe. Kezdetben munkatalepen barakkokban laktak, majd az új rendszer a panellakások millióit építette fel és tette könnyen hozzáférhetővé számukra. A lakásokba új bútorokat terveztek számukra. A munkásnegyedekbe beköltözött tömegek életében egy ruralizálódási folyamat játszódott le.¹⁵

A szocialista művelődés központja a kultúrotthon volt. A neve tudatosan volt megválasztva: a lakosság otthonává akart válni. A szocializmus idején minden településen felépült a kultúrotthon. (Városon az intézményt kultúrháznak nevezték.) A kultúrotthonban változatos programok zajlottak: filmet vetítettek, a tévékészülékek elterjedése előtt itt lehetett tévét nézni, a fiatalok diszkóba gyűltek össze, a felnőtteknek bált szerveztek, itt zajlott az amatőr színjátszás.

1945 után új olvasáskultúra honosodott meg. Az ideológiai élű kritika elmarasztalta és kompromittálta a polgári ízlést és szemléletet, a gyermekirodalomban a népmesei hagyományokat. A könyvkiadás a harcos narratívumok hiányát a fordításirodalom implantálásával igyekezett pótolni. Az 1940-es és az 1950-es években Romániában 5–8000 példányban látott napvilágot I. V. Sztálin *Az ifjúság legjobb barátja* című könyve, a *Szovjet népmesék Leninről és Sztálinról*, a Minszki Lajos kommunista ifjúságunk *hősies élete*, M. Prilezszaeva *Melletted vagyunk, elvtárs* című ifjúsági regénye, *A kolhozifjúság boldog élete* és M. I. Kalinin *A kommunista nevelésről* című beszédgyűjteménye. Az 1970-es évektől kezdve a romániai médiában napirenden volt a rendszerrel szimpatizáló tucatfigurák biográfiájának heroikus formában való átírása. Rendre a hazai szerzők műhelyében is elkészültek az új világ szépirodalmi narratívumai (Asztalos István

---

15 A munkások szubkultúrájának szépirodalmi reprezentációjáról: Balázs 2007.

Fiatal szívvel, 1952; Nagy István *Réz Mihályék kóstolója*, 1946; *A legmagasabb hőfokon*, 1951; *A mi lányaink*, 1954; Zimán József *Inasok*, [1953, 1954?]; Papp Ferenc *Új mozdony*, 1951; *Viharos tető*, 1953 című regénye, Sütő András *Új bocskor*, 1954 című elbeszélése.) A regényszűzsék az új eszmékkel, mentalitással felvértezett pozitív, és a hagyományokhoz ragaszkodó, s ezért anakronisztikussá váló hősök összecsapását, a gyárak államosítását, a földek kollektivizálását jelenítették meg.

A kommunista eszmények propagálásában a regénynél nagyobb szerepe volt a filmnek. 1948 végén sor került a filmipar államosítására a 303-as számú törvény alapján. Ennek következtében a filmszínház nagymértékben a politikai propaganda intézményévé alakult át. Ezt szemlélteti az a kimutatás, amely szerint 1948 utolsó évnegyedében a romániai színházakban 715 filmet vetítettek, ebből 428 szovjet eredetű volt.¹⁶ Az országos építőtelepeken, a gyárakban játszódó történetek a fikció segítségével igyekeztek megnemesíteni az értelmetlen és hatékonytalan szocialista termelést, heroizálni a morális és intellektuális kvalitások nélküli politikai elitet, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség párt körül szerveződő egységét (*Răsună valea / Zeng a völgy*, 1951; *Nepoții gornistului / A trombitás unokái*, 1952; *Desfășurarea / Kibontakozás*, 1954; *Cu mâinile curate / Tiszta kézzel*, 1972; *Accident / Baleset*, 1976; *Operațiunea „Monstru” / „A szörny” akció*, 1976).¹⁷ A korabeli Romániában a film volt az egyedüli közeg, amely következetesen képviselte Nicolae Ceaușescu államelnöknek a Sztálintól kölcsönzött, a forradalmi romantika aktualitásáról vallott meggyőződését. A kommunista párt 1970. február 10-én döntött a cenzúrának a filmre és a televízióra való kiterjesztése felől.¹⁸

16 <http://www.comunismulinromania.ro/aspecte-documentare/articole/183-cinematografia-in-primii-ani-comunismului.html>. (Letöltés: 2009. 08. 10.)

17 Egy elemzés szerint a kommunista éra román filmgyártása előbb a történelem mitizálását, ezt követően a verhetetlen, mindenütt jelenlévő szocialista hős megteremtését végezte el. <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/135/art13-alexandru.html> (letöltés: 2009. 08. 05.)

18 Berindei – Dobrinu – Gosu 2012: 558–571. 1971. július 26-án a kérdés újra napirendre kerül. Uo. 638–648.

A szocializmus korában a populáris kultúra része lett a nemzeti történelem. A dák-római eredet, a dák-római-román kontinuitás elmélete az 1970-es években a hivatalos történelemszemlélet része lett. Elterjesztésében jelentős szerepet játszott az iskola, a „romantikus nacionalizmus” filmművészeti feldolgozása, a *Dákok* című film (1967), amelyet 13 millió néző tekintett meg, a Dacia római provinciává alakítását elmondó *Columna* című román-német film (1968), amelyet 10 millióan és a *Burebista* című film (1980), amelyet pedig közel 5 millióan néztek meg. A román történelmi figurák heroizálása történt meg további filmekben: *Mihai Viteazul* (1971, 13 millió látogató), *Ștefan cel Mare* (1974, 7 millió látogató), *Mircea* (1989, 460 ezer látogató). A korabeli román film előszeretettel tematizálta a román-orosz háborús szövetséget.

A napilapok (*Scânteia*, 1944–1989, *Előre*, 1953–1989) nagy példányszámban jelentek meg.¹⁹ A román rádiót 1948-ban államosították. A regionális stúdiók drasztikus felszámolására 1985-ben került sor. A rendszer bukásáig két műsor működik, naponta 6 és 24 óra között. Televízióadást 1956. december 31-én kezdenek sugározni. 1968 és 1985 között két, 1985-től egyetlen kanálison működött, napi kétórás műsoridővel.

A korszak szabadidős kultúrájában új kezdeményezésnek bizonyult az 1960-as és az 1970-es években a sátoros-autós természetjárás, a tengerparti nyaralás, a kempingezés, az üdülőhelyi nyaralás, a majális.

A korszak populáris kultúrájában két ellentétes tendencia polarizálódott: a rendszer által konstruált és terjesztett kommunista mítosz, valamint az ellentételes védekezési mechanizmus. A kommunista mítosz tartalmi komponensei: a hősiességek, a nemzeti múlt, s ezen belül a munkásmozgalom a maga győzelmeivel és szereplőivel, az ország természeti szépségei és gazdagsága, az új világ építésének eposzája, a kommunista

---

19 A *Scânteia* az 1960-as évek elején napi egymillió példányban jelent meg. http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/confesiunile-lui-sorin-toma-redactor-ef-cel-mai-mare-ziar-al-rom-niei-n (letöltés: 2015. 11. 05.). A *Scânteia* és a *România liberă* az 1980-as években napi 3–3 millió példányban jelent meg. <http://www.evz.ro/scanteia-ziarul-cu-doua-fete-703714.html> (letöltés: 2015. 11. 05.)

vezér biográfiája.²⁰ A vörös mítosz új időszámítást léptetett érvénybe. Az éves kalendárium a párt főtitkára és felesége, a „tudós asszony” januári születésnapjának megünneplésével kezdődött (január 26., illetve január 7.). A média az egész hónap során a pártsejtek üdvözlő táviratait, a gazdasági egységek túlfutott és irreális fogadkozásait, művészek és álművészek alkalmi alkotásait, magánszemélyek elkötelezett nyilatkozatait közölte. Az esemény a házaspár felköszöntésével és az ünnepeltek díszbeszédével tetőződött. Ugyanez a szertartás ismétlődött a Román Kommunista Párt megalakulásának (1921. május 8.) évfordulóján. A mítosz beszivárgott a munkásmozgalom nemzetközi ünnepébe (május 1.), a nemzetközi nőnap (március 8.), Románia orosz tömb oldalára való átállása (1944. augusztus 23.), a királyság megszüntetése, a népköztársaság kihirdetése (1947. december 30.) évfordulójának megünneplésébe. Hasonló országos eseménnyé váltak az ötévenként tartott pártkongresszusok és az alkalmi pártkonferenciák. A zsnalasztika fenntartás nélkül alkalmazta az *aranykor*, a *fénykor* terminust. Ceaușescu volt a *dicső vezér*, a *Kárpátok Géniusza*, az *Ország Fia*, a *béke Hőse*. Minden jelentősebb település központjába került a hatalmat képviselő építészeti objektum (a Román Kommunista Párt székháza, munkásmozgalmi, történelmi emlékmű). A hivatalos helyiségek kötelező dekorációi voltak a nacionalista, kommunista és személyi kultusz kellékei (történelmi freskó, a kommunista párt címere, zászlaja, a pártfőtitkár portréja, szobra, idézet a pártfőtitkár beszédéből, a pártfőtitkárt dicsőítő alkotásokat tartalmazó *Omagiu* [Tisztelegés] című kötet). A *Megéneklünk Románia* mozgalmat a politikai hatóság indította útnak, 1976-ban. A fesztivál hamarosan tömegmozgalommá szélesedett; kísérletet tett a nemzeti hagyományok újraértékesítésére.²¹ A mozgalom jellegzetes műfaja volt a városok terein bemutatott tömegjelenet. A pártfőtitkár mozgalmi múltját (1933–1945) O. Matichescu írta meg, 1981-ben, amely ettől kezdve kötelező olvasmány és tananyag lett (Matichescu 1981).

20 A romániai kommunizmus mítoszként való értelmezése: Boia 2005, Bodó 1998.

21 Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România: Raportul Tismăneanu / A romániai kommunista diktatúrát vizsgáló elnöki bizottság: A Tismăneanu jelentés 2006: 603, 613.

Az ellenmitosz informális közegben szerveződött és terjedt. Első hulláma a kollektivizálás és az államosítás által marginalizált és üldözött társadalmi rétegek élményeiből szerveződött (iparosok, kulákok, papok, értelmiségiek). Második hullámának alapélménye az erőltetett országépítés, az ideológiai terror, a politikai gépezet arroganciája, a személyi kultusz, az ország elszigetelődése. Az 1980-as években a mindennapi életben állandósult az élelmiszerek hiánya miatti szenvedés és a nélkülözés, a bizalmatlanság és az őszintétlenség, a termelési jelentések, a főtitkári beszédek kényszerű és lelkesedés nélküli követése, a felületes és szakszerűtlen munkavégzés, a köztulajdonnal szembeni közömbösség, az informális úton szerzett információ, a kommunikációs és megsegítési kapcsolatok felértékelődése.

Az ellenmitosz legtipikusabb műfaja a vicc és az igaztörténet volt. A politikai vicc mondása is, megörökítése is sok veszéllyel járt. A vicc megfogalmazása szerint: öt év börtön annak, aki mondja, három év annak, aki hallgatja (és nem tesz jelentést róla). A romániai politikai viccek Zsigmond Győző feljegyzésében őrződtek meg. 1. Mi volt Bukarest neve Nicolae Ceaușescu idején? – Ceauschwitz. 2. Megkérdeznek valakit, ha megnyitják a határt nyugat felé, merre, hová menne. – Iași-ba. [Moldva kulturális központja.] – S ha megnyitnák délre, hová menne? – Iași-ba. – Hát maga nem ismeri a román földrajzot?! – Azt igen, de magát nem... 3. Egy székely bácsi minden reggel bement ugyanabba a trafikba, levett a polcra egy újságot, ránézett az első oldalra, visszatette. Egy idő után az elárusítónő kíváncsi lett, nem állta meg szó nélkül: – Mondja, jóember, mit keres? – Egy gyászjelentést. – Miért nem mondta hamarabb? A gyászjelentések az utolsó oldalon vannak! – Amelyiket én keresem, annak az elsőn kell lennie... 4. Tanítónéni: – A szocializmusban minden az emberért van. Móricka: – Tanító néni, én ismerem azt az embert! 5. – Mi lesz a fénykorszak vége? – Jönnek az oroszok és elolvassák a villanyszámlát! 6. A pártkongresszuson egy nő egeret lát: – Üssük agyon! – kiáltja. A mellette szunnyadó székely bácsi felébred: – A feleségit is, a feleségit is! 7. Operába készül a Ceaușescu házaspár, s az öreg előkotorássza a fürdőnadrágját. Kér-di Elena: – Minek kell az? – Hát nem a Hattyúk tavába megyünk? 8. Kínába látogatott

Nicolae Ceaușescu. Éjszaka lecsúszik a takarója és egy kiskutya nyalni kezdi a fenekét. Félálomban megszólal: – Păunescu, te is jöttél?! [Păunescu udvari költője volt a diktátornak.]²²

Az 1980-as években Románia elkezdte külföldi adósságainak termények általi törlesztését. Ennek következtében a romániai piac hazai termékek és import nélkül maradt. Az országban a nincstelenség ideje következett. A boltokból eltűntek az alapvető szükségleti cikkek (ételmezési, tisztálkodási, élvezeti cikkek, gyógyszerek). Ritkán, hosszas sorbanállással, feketepiacon lehetett beszerezni a kétes eredetű és minőségű árukat. Az informális diskurzusban, ismerősök, barátok körében ekkor virágzott fel a képtelen történetek és a híresztelések gazdag repertoárja. Előadásuk egyidőben ellensúlyozta a nyomor miatti kétségbeesést, hangot adott a kétes minőségű árucikkektől való viszolygásnak, az országban uralkodó állapotokkal, a korrupcióval szembeni magatartásnak. Néhány, ebben az időben Tordán és környékén lejegyzett történet szűzséjét foglaljuk össze. Zárójelben a történet lejegyzésének éve szerepel.

1. Kolozsvárt kisiskolás gyerekek tűntek el nyomtalanul. Ismeretlen személyek titkos helyre csalogatták, lemészárolták őket és szappant főztek belőlük. Egy alkalommal egy iskolából kijövő gyereket egy férfi arra kért, hogy jelentős összeg ellenében megadott címen levelet kézbesítsen. A gyerek értesítette szüleit, akik rendőrökkel kísérték a kijelölt helyre. A gyereket kísérői előre engedték, majd néhány perc múlva ők is behatoltak a házba. Ám már késő volt. Az előszobában süllyesztő volt, az a gyereket elnyelte és feldarabolta (1982 ősze). 2. Az utcán napraforgómagot árusító cigányasszonyokat tartóztattak le. Só hiányában a magot vizeletükkel ízesítették (1985 májusa). 3. A Felen (Kolozsvár közelében) működő rendőrőrsön rendszeresen megállították a személygépkocsikat, ellenőrizték a csomagtartó tartalmát. Egy mészáros a téli ünnepek táján lepleztek le: a kolozsvári hullaházból szerzett belet szállított, amit kolbász töltésénél használt fel (1985). 4. 1984-ben letartóztattak három vajgyári munkásnőt. A tej-

²² Forrás: Zsigmond 2014.

ben fürödtek, hogy bőrük selymes legyen (1985 májusa). 5. 1985-ben Romániában a törvénykezés szigorúan betiltotta a terhesség megszakítását. A megelőző óvszerek és tabletták hiányában a teherbe esett nők csúszópénzt fizettek, hogy megszabaduljanak állapotuktól. A nőgyógyászok a nincstelenség korszaka híreszteléseinek gyakori szereplőivé váltak. Egy ilyen történet az alábbi. Egy nőgyógyász bútort vásárolt. Mikor a szekrényt felvitték lakásába, s az egyik szekrény bicegett, a zsebéből egy köteg pénz vett elő, összehajtogatta és betömte vele a tátongó rést (1985). 6. Egy kolozsvári nőgyógyász egy pohár kenyerekre hívta meg kollégáját. – Ide? – Nem, itt mindenki ismer. – Repülőre ültek, Bukarestbe repültek, az ital elfogyasztása után visszatértek a munkába, Kolozsvárra (1985 márciusa).²³

A szocializmus és kommunizmus korának populáris kultúrája nem volt egységes. Létezett egy, az ideológiával szinkronban lévő és egy másik, azzal szembe forduló ellenkultúra. A kultúrát használók vagy egyik vagy másik populáris kultúra mellett állapodtak meg, vagy kontextustól függően hol egyik, hol másik kultúrát használták.

1989 decemberében Romániában megdőlt a kommunizmus, a diktátort és feleségét kivégezték. A szocialista populáris kultúra kognitív, szociális kontextusa, a mindennapi élet megváltozott. A kultúra a felejtés és az erőszakos agresszió áldozata lett; a kultúra egyik részét nosztalgia-közösségek tartják életben.²⁴

---

23 A történetek és értelmezésük: Keszeg 1991.

24 A következő blog a kommunizmus korabeli országjórát sirja vissza: <http://amfostacolo.ro/impresii9.php?iid=45690&d=filozofari-turistice--de-la-lume-adunate> (letöltés: 2015. 11. 06.). A következő blog a Cantarea Romaniei fesztivál emlékét tartja ébren: <http://cantarearomaniei.blogspot.com/> (letöltés: 2015. 11. 06.) A nosztalgia meglétét igazolja egy 2010-es közvéleménykutatás: http://www.ires.com.ro/uploads/articole/romanii_si_nostalgia_comunismului.pdf (letöltés: 2015. 11. 06.) http://adevarul.ro/locale/bistrita/nostalgii-culinare-comunism-erau-pacaliti-carnivorii-salam-soia-copiii-salivau-suc-ci-co-1_5606892ff5eaafab2c056cb1/index.html (letöltés: 2015. 11. 06.).

4. Befejezés

A tömegkultúra a magyar kultúra történetében is számottevő. Elterjedésében egyrészt a médiumok popularizálódása játszott szerepet. Kezdetei a Gutenberg-galaxis kezdetéhez nyúlnak vissza. Az első magyar nyelvű, fordítással született kalendárium feltehetően 1513-ban jelent meg. A műfaj a 16–17. században a művelt olvasókat, a 18–19. században az olvasók széles körét szólította meg. Egy 1572-ben hozott cenzúra rendelet a vallásos könyvek előzetes ellenőrzését tette kötelezővé. A könyvnyomtatás ekkor váltott át a világi olvasmányok kiadására. A ponyvának nevezett világi irodalom évszázadokon keresztül a különböző társadalmi rétegek (nemesség, polgárság, parasztság, munkásosztály) számára biztosított közös, vonzó, változatos olvasmányt.²⁵ Az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás 1590-ben jelent meg, amely szintén alapul szolgált a magyar nyelvű tömegkultúrához.

A magyar nyelvű nyomtatott hírlapirodalom 1779-ben kezdődik, a 19. században a lapok száma és példányszáma növekszik, a sajtó a tájékozódás és az élményszerzés forrása lesz.

A magyar nyelvű rádiózás 1925-ben, a román nyelvű sugárzás 1928-ban kezdődött. A magyar tévéműsor sugárzás 1954-ben, a román 1956-ban kezdődik.

A tömegkultúra terjedésében másodsorban a médiumokhoz való hozzáférés játszott szerepet. A magyar nyelvű iskolai oktatás a 16. században kezdődött, felekezeti keretben. A tömegek előtt azonban az iskolák az 1868-as népoktatási törvényt követően nyitották meg kapuikat. Ettől kezdve az olvasókönyvek és a tankönyvek jelentős szerepet játszanak a tudás eltömegesítésében. A 19–20. század során Magyarországon is lezajlott az olvasás forradalma. Ezzel egyszerre az olvasás szabadidős tevékenységgé változott.

---

²⁵ A magyar ponyvairodalom összefoglalása: Pogány 1978.

A fentebbiekben azonban azt kívántuk hangsúlyozni, hogy Közép-Európában 1989-ig a közösség szintjén hagyományozott, generációról generációra szálló népi kultúrának, valamint a médiumok házasításából származó, individuális és közösségi használatú populáris kultúrának jelentős szerepe volt.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. 2003: A félműveltség elmélete. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó, 96–113.
- Ambrus Judit (szerk.) 2008: András Erzsí Erdei: *Kedvemre való, hogy meséljek*. Marosvásárhely: Mentor (Emberek és kontextusok 1.)
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Babelon, Jean-Pierre – Chastel, André 1994: *La notion de patrimoine*. Paris: Liana Levi
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1982: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa
- Bajkó Árpád (szerk.) 2010: Kiss Dániel: *Minden gyümölcse életemnek...* Marosvásárhely: Mentor (Emberek és kontextusok 5.)
- Balázs Imre 2007 : Antropológiai szempontok a Gheorghiu-Dej korszak rövidprózájának megközelítéséhez. In: Uő (szerk.): *A sztálinizmus irodalma Romániában*. Tanulmányok. Kolozsvár : KOMP-PRESS, 63–92.
- Bausinger, Hermann 1983: A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia* 3. 434–440.
- Bălan, Ștefan – Mihăilescu, Nicolae Șt. 1985: *Istoria științei și tehnicii în România. Date cronologice*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România
- Berindei, Mihai – Dobrințu, Dorin – Goșu, Armand 2012: *Istoria comunismului din România. Vol. II. Documente Nicolae Ceaușescu (1965–1971)*. București: Editura Polirom

- Bíró Zoltán 1987: Egy új szempont esélyei. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion, 26–48.
- Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.) 1987: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion
- Blos-Jáni Melinda 2013: Home Movies as Everday Media- and Family Histories. From Amateur Photography to Filmmaking – from Celluloid to Video. In : Keszeg Vilmos (szerk.): *À qui appartient la tradition ? Who owns the Tradition ?* Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 136–145.
- Blos-Jáni Melinda 2015 : *A családi filmezés genealógiája. Erdélyi amatőr médiagyakorlatok a fotózástól az új mozgóképajtáig*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Ember-ek és kontextusok 13.)
- Bodó Julianna (szerk.) 1998: *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda: Pro-Print
- Boia, Lucian 2005: *Mitologia științifică a comunismului*. București: Humanitas
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég–Hajnal István Kör
- Burszta, Wojciech – Pomiecinski, Adam 2012: E-folklor. *Kultura popularna* 3. 4–6.
- Certeau, Michel de 1974: *La culture au pluriel*. Paris: Union Générale d'Éditions
- Erdélyi Zsuzsanna 1976: *Hegyet hágék, lőtől lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest: Magvető
- Fél Edit – Hofer Tamás 1961: A parasztember szerszámai. *Ethnographia* 4. 487–535.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó
- Fodor Ferenc (szerk.) 1981: *Nomád nemzedék. Ifjúság és népművészet Magyarországon 1970–1980*. Budapest: Népművelési Intézet
- Gráfik Imre 1998: Emlékező tárgyak. In: Kücsán József – Szende Katalin (szerk.): *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Sopron, 87–121.

- Granovetter, Mark 1994: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE, 61–78.
- Heim, Michael 1998: Az elme klasszikus modellje és a könyv. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron Kiadó, 231–243.
- Hine, Christine 2000: *Virtual ethnography*. London: Sage
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York – New Rochelle: Cambridge University Press
- Hofer Tamás 2009: Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések In Uő: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest – Pécs: MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 207–222.
- Hoppál Mihály – Küllös Imola 1972: Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia* 2–3. 284–292.
- Hymes, Dell 1997: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. Alapvető fogalmak. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (vál. és szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris, 473–495.
- Ilyés Sándor 2013: *Kolozsvári munkásklubok az 1950–1960-as években*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.) 2007: *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok a szubkultúrákról*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság
- Kaschuba, Wolfgang 2004: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó
- K. Csilléry Klára, 1976: A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. *Ethnographia* 1–2. 103–132.
- Keszeg Vilmos 1991: Kórkép az igaztörténetekben. *Helikon* 43. 3.

- Keszeg Vilmos 2008: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajz és Antropológia Tan-szék, Kolozsvár
- Keszeg Vilmos 2013: „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban. A hírlapok rek-lámszövegeinek autobiografikus funkciói. In: Tőkés Gyöngyvér – Sántha Ágnes (szerk.): *Új média, médiakonvergencia, kulturális változások*. Kolozsvár: Scientia Ki-adó, 15–44.
- Keszeg Vilmos (szerk.) 2014 : *À qui appartient la tradition? Who owns the Tradition? Actes du colloque/The Acts of the Symposium À qui appartient la tradition? À quoi sert-elle? La tradition entre culture, utilisateur et entrepreneur/Who owns the Tradition? What is its purpose? Tradition between culture, user and contractor*. Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület
- Keszeg Vilmos (szerk.) 2015: *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai*. Kolozs-vár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Emberek és kontextusok 12.)
- Kósa László 2001 : *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris
- Kozinets, Robert V. 2010: *Netnography. Doing Ethnographic Research Online*. Los Ange-les: Sage Publications
- Könczei Ádám – Könczei Csongor 2004 : *Táncház. Írások az erdélyi táncház vonzásköré-ből*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- Matichescu, Olimpiu 1981: *Tinerețea revoluționară a tovarășului NICOLAE CEAUȘESCU*. București: Scînteia Tineretului
- Miller, Daniel – Slater, Don 2000: *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg
- Nagy Dezső 1987: *Magyar munkásfolklor*. Budapest: Gondolat
- Naumann, Hans 1922: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig
- Niedermüller Péter 1990: Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásá-hoz a XIX. században. *Ethnographia* 1. 96–104.
- Niedermüller Péter 1994: Paradigmák és esélyek. *Replika* 13–14. 89–129.

- Nora, Pierre 1986: Les mémoires d'État. In: Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, II. 355–400.
- Ortutay Gyula 1940: *Fedics Mihály mesél*. Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet
- Ozsváth Imola (szerk.) 2012: *Miért nem lehettem költő?* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Emberek és kontextusok 7.)
- Pléh Csaba 2001: A kognitív architektúra módosulásai és a mai információtechnológia. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete, 63–74.
- Pogány Péter 1978: *A magyar ponyva tüköre*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Poirrier, Philippe – Vadelorg, Loïc (szerk.) 2003: *Pour une histoire des politiques du patrimoine*. Paris: Comité d'histoire du ministère de la Culture – Fondation Maison des sciences de l'homme, 253–268.
- Poulot, Dominique 1993: Le sens du patrimoine : hier et aujourd'hui (note critique). *Annales* 6. 1601–1613.
- Rácz József 1998: A '80 évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon. In: Uő: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák*. Budapest: Scientia Humana Társulás, 51–70.
- Réthey Prikkel Miklós 1991: *Az igaztörténet. Szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben (Ontológiai megközelítés)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- R. Nagy József 2010: *Boldog téglafalak között*. Miskolc: Miskolci Galéria
- Sándor Ildikó (szerk.) 2006: *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncházmozgalomról*. Budapest: Hagyományok Háza
- Smith, Laura Jane 2006: *Uses of Heritage*. New York: Routledge
- Szabó Á. Töhötöm 2009: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdaságban*. Marosvásárhely: Mentor
- Szabó Á. Töhötöm 2014: Self-sufficiency, Moral Values and Cooperation: Traditional Reciprocal Works in Transylvania. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *À qui appartient la tradition? / Who owns the Tradition?* Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 184–194.

- Szalma Anna-Mária 2014: *A fénykép a mindennapi életben*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Emberek és kontextusok 10.)
- Szapu Magda 2002: *A zűrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Budapest: Századvég
- Sz. Kristóf Ildikó 1998: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1–2. 60–83.
- Vajda András 2013: *Az írás és a szó hatalma*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Emberek és kontextusok 9.)
- Vajda András 2014: The Role of Written Tradition in Dumbrăvioara, Mureș Country. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *À qui appartient la tradition ?/ Who owns the Tradition?* Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 233–251.
- Vajda András (szerk.) 2008: Berekméri István Andrásé: *Minden poklonon keresztül*. Marosvásárhely: Mentor (Emberek és kontextusok 2.)
- Zsigmond Győző 1997: *Három kismacska – kettő közülük kommunista. Erdélyi politikai viccek 1977–1997*. Budapest: Pont Kiadó

Népi jelentésképzés és közélet az eszmetörténetben: Eötvös József és *Az uralkodó eszmék*

Bevezetés

A tömegkultúra mint értelmező fogalom az 1920-as és 30-as években bukkan fel először. E korszak olyan ipari technológiával gyártott és terjesztett kulturális javak elterjedését hozta magával, melyek közönségét már nem a tradicionális értékek tartották össze, és nem formáltak kisközösségeket (Strinati 2004: 5). A jelenség vizsgálatát kezdetektől meghatározó legfontosabb kérdések egyike a tömegkultúra politikai hatalomhoz és közéletéhez fűződő viszonya. „Az lenne a népszerű kultúra célja, hogy a hatalmat gyakorló kiváltságosok eszméit és értékeit úgy súlykolja, hogy az emberek ne csak elfogadják, de ragaszkodjanak is azok uralmához? Vagy épp a fennálló társadalmi rend elleni lázadásról és szembehelyezkedésről szól? Lehetséges, hogy a maga bűjtatott, finom, ugyanakkor kezdetleges eszközeivel ellenállást szít a hatalmon lévőkkel szemben, és felforgatja a domináns gondolkodást és viselkedési normákat?” (Strinati 2004: 3.)

E dolgozat olyan, a népszerű kultúra és közélet kapcsolatára vonatkozó reflexiókat vizsgál, melyek a tömegkultúra 20. századi felemelkedését megelőző időszakban születtek, egy olyan pillanatban, amikor számos későbbi fejlemény már látható volt. Eötvös József, a 19. század egyik legkiemelkedőbb közép-európai politikai gondolkodója legfontosabb politikaelméleti művében, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a államra*¹ címet viselő

---

1 A kétkötetes könyv előbb németül jelent meg 1851-ben és 1854-ben, de ugyanezekben az években követte a magyar kiadás is. A magyar fordításban az Oltványi által gondozott szöveg digitális változatát veszem alapul: Eötvös 1981. (A ford.)

könyvében bírálja az iparosított és tömegessé váló kultúra modern jelenségét és kísérőhatását, a homogenizáció tapasztalatát, mely szerint az állam és a közélet szerveződésére is kifejti hatását. Ugyanakkor bíráló attitűdje mellett Eötvös annak fontosságát is hangsúlyozza, hogy kortársai megértsék a népszerű eszmék jelentéseit és használatát. Úgy érvel, hogy enélkül lehetetlen megérteni a közelmúlt történelmét, fenntartani a politikai legitimitást és egy életképes államot.

Eötvös és *Az uralkodó eszmék*

Ma Eötvöst elsősorban 19. századi regényíróként tartjuk számon. Műveit a kor nyomasztó társadalmi és politikai kérdéseinek szenteli: forradalmi változások, társadalmi viszonyok, hatalom és korrupció, rendiség és modernitás kérdéseit járja körül. Politikai pályáját tekintve vallás- és közoktatásügyi miniszterként szerepet vállalt az 1848-as forradalmi kormányban, mely tárca élére 1867-ben újra kinevezték. Ekkor dolgozhatta ki az 1868-ban érvénybe lépő népiskolai közoktatásról szóló törvényt. *Az uralkodó eszmékben* a reformmozgalom bukásának okait kereste a korszak domináns eszméihez, a szabadsághoz, az egyenlőséghez és a nemzetiséghez kapcsolódó jelentések vizsgálatán keresztül. Érdeklődésének középpontjában – mind politikusként, mind politikai gondolkodóként – a nemzetiség kérdésköre állt. *Az uralkodó eszméket* és a nemzetiségi jogokkal foglalkozó írásait ma főleg a nemzetiségi mozgalmak és kisebbségi ügyek kutatói olvassák. Az Eötvössel foglalkozó legfrissebb, születése 200. évfordulójára kiadott kötet fejezetei szellemi életrajzát, irodalmi munkásságát, a nemzetiségi kérdésnek szentelt gondolatait, politikai karrierjét, oktatáspolitikáját és az „eötvösi hagyomány” helyét méltatták az oktatásrendszerben (Gángó 2013).

Az uralkodó eszmék az 1848-as forradalom bukása után készült. Egyszerre próbált megbirkózni a kudarc okainak, valamint a sikeres társadalmi és politikai reformok feltételeinek feltárával. A forradalmi változások igénye 1848 tavaszán azért söpörhe-

tett végig Európán, mert – ahogy Eötvös írja – számos különféle ember osztotta a korszak uralkodó eszméit: szabadság, egyenlőség és nemzetiség. Ám a mozgalmak mégsem tudták megvalósítani őket. Ennek oka vagy magukban az eszmékben keresendő, vagy abban, hogy akik megpróbálták átültetni a gyakorlatba, rosszul értelmezték őket.

Az elmélkedés központi problémája – mint ahogy a cím is sugallja – a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek kapcsolata az állammal. Abból indul ki, hogy „az embernek egyedüli természetes állapota a társadalmi” (Eötvös 1981: 1/19) és hogy „valamennyi most létező állam feloszlása... polgárisodásunk megsemmisülése nélkül nem gondolható” (Eötvös 1981: 1/19). Ezután Eötvös bemutatja, hogyan kerültek e domináns eszmék egymással ellentmondásba a korszak elitjének értelmezéseiben, illetve, hogy amennyiben ebben az értelemben valósulnának meg, az államok felbomlásához vezetnének.

Majd azt fejti ki, hogy a 19. század uralkodó eszméinek az emberek általánosan más jelentéseket tulajdonítottak, mint azok, akik megpróbálták őket megvalósítani. Mi több, az eszmék általános értelmezése nemhogy nem mondott ellent az állam intézményének, de egyenesen egy erős államot feltételezett. A legnagyobb félreértés a szabadság eszméje köré fonódott, melyet egyenlőségként definiáltak újra, azaz a politikai hatalomban való közvetlen vagy közvetett, de egyenlő részvételként, mindenki számára. Mivel ez a fajta egyenlőség csak úgy valósulhatott meg, ha az egyes emberek közötti, képességeik és lehetőségeik között fennálló különbségeket szabadságuk korlátozásával megpróbálják kiegyenlíteni, szabadság és egyenlőség egymást kizáró fogalmakká váltak. Az egyenlő részvétel gondolata ilyen értelemben táptalajt biztosított a népszuverenitás eszméjének, ami aztán az államnak korlátlan hatalmat biztosított, tovább fenyegetve az egyén szabadságát és elmélyítve az önkénnyt. A nemzetiség eszméje szintén önmagában hordozza a hatalomra és uralomra való törekvést, a szabadság és az egyenlőség kárára.

Az első kötet konklúziójában Eötvös Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című munkájára hivatkozva támasztja alá, hogy a rendre és egyenlőségre törekvő állam, az élet

minden területére kiterjedő szabályozással akkor is a fejlődés gátja, a zsarnokság vagy despotizmus egy formája, ha népszuverenitáson alapul; ez az az elnyomás, ami a demokráciát fenyegeti. A mai társadalmak a szabadság alapvető eszméjére épülnek. Ha az egyenlőséget vagy a nemzetiséget a forgalomban levő értelmezésében próbáljuk megvalósítani, mint egyenlő hatalmat, vagy a többi nemzetiség fölötti uralmat, ha a szabadságot pusztán a többség uralmaként értelmeznénk, az vagy a meglévő államok és társadalmak pusztulásához, vagy abszolúttá váló állami hatalomhoz vezetne. Vagy az államnak, vagy a társadalomnak pusztulnia kell. A kérdés így oda fut ki: hogyan tudunk mégis nagy államokat fenntartani az uralkodó eszmék feladása nélkül?

A második kötet azt veti fel, hogy a jelentések, melyeket az emberek ezekhez az eszmékhez társítottak, meglehetősen különbözőek voltak. A korszakban – akárcsak ma – a szabadság eszméjét úgy definiálták, mint az uralomtól való függetlenség. Az állami hatalom visszatekintve egyértelmű, folyamatos növekedése csak azért volt lehetséges mert az emberek egyéni autonómiára törekedtek. A nép csak azután kívánt részt a hatalomból, mikor az állam már az egyéni autonómia területére tolakodott. A korszak legfőbb célja továbbra is a szabadság kivívása volt, így az egyenlőségre is csupán a szabadság elérésének eszközeként tekintettek. 1848 ellenhatása csak azért vált lehetségessé, mert az emberek elvesztették lelkesedésüket a forradalom vívmányai iránt. Hiszen az olyan intézkedések, mint az általános választójog, a választott parlament korlátlan jogköre, a független bíróság, a szabad sajtó vagy a gyülekezési jog nem feleltek meg a szabadságról alkotott elképzeléseiknek. A szabadságot inkább úgy értették, mint olyan állapot, amikor mindenki a képességeinek megfelelően boldogulhat, az egyenlőségre a szabadság elérésének eszközeként, a nemzetiségre pedig a nemzetek szintjén értett szabadságként tekintettek. Az uralkodó eszmék ezen értelmezése alapján a második kötet erős kritikával illeti a centralizált államot, tulajdonképpen azt az államot, amelyet miniszterként épített (Tamás 1999: 2/91). A szabadság alapvető értékének zálogát az alkotmányos monarchiában és az erős, autonóm helyi közigazgatásban látta.

A tömegesedés politikai következményei: az arisztokrata liberális kritika

Eötvös könyve meglepő forrása lehet a népszerű kultúráról alkotott gondolatoknak. Politikai gondolkodóként a szerző az európai arisztokrata liberalizmus nyelvét beszélte. Az arisztokrata liberalizmus kifejezést Alan Kahan javasolja annak a sajátos történeti perspektívának, illetve társadalmi és politikai nézetrendszernek a megnevezésére, amelynek központjában a szabadság, individualizmus és másság állnak, olyan értékek, melyeket az ide sorolt gondolkodók szerint a centralizált, despotizmusra hajló állam, valamint a túlzottan anyagi, piacközpontú szemléletmód fenyeget (Kahan 1992). Az egyéni szabadság és másság iránti elkötelezettségük mégis különösen érzékennyé tette e szerzőket a tömegesedés és a piacsoadás következményei iránt, mely folyamatokat ma megkerülhetetlennek tekintjük a tömegkultúra elgondolásakor, valamint ezeknek a folyamatoknak a politikai következményei, a népszerű jelentések és a közélet hagyományosan feszült viszonya iránt.

Kahan könyvében Alexis de Tocqueville-t, John Stuart Millt és Jacob Burckhardtot tekinti e jellegzetes diskurzus legfontosabb képviselőinek. E gondolkodók, bár különböző nemzeti hagyományokból építkeznek és számtalan témában szerteágazó nézeteket vallanak – csak néhányat említve: a történelmi haladás, az egyenlőség vagy az állam szerepe a társadalomban –, mégis mind a felvilágosodást és a francia forradalmat tekintik a modernitás kezdetének; ide kötve a piacközpontú szemléletet, az uniformizálódást, a középosztály előretörését, a középosztály és az alsóbb osztályok konfliktusát, valamint „az állam folyamatos beavatkozását minden más társadalmi erő, valamint az egyéni szabadság területére” (Kahan 1992: 16). A francia forradalom döntő szerepet játszott ebben a folyamatban, hiszen a szabadságért vívott első szakasz átváltott az egyenlőségért folyó küzdelembe; így burjánzó uniformizmusával, a korlátlanul váló népszuverenitással, a tömeg zsarnokságának folytonos fenyegetése által épp a szabadságra vált veszélyessé.

E gondolkodók úgy látták, hogy a folyamat kulturális következményei középszerűséghez vezettek: a tömegízlést és a vásárlóerőt gyorsan és olcsón előállítható uniformizált termékek elégítik ki. Ez vezetett a régimódi, elit és exkluzív olvasóközönség eltűnéséhez, mely még megengedte a szerzőnek, hogy a szükséges idő és energia ráfordításával hozzon létre kiemelkedő alkotást (Kahan 1992: 50).

A politikai következmények tekintetében a centralizáció és az egységesítés elszigeteltséghez, a hagyományos struktúrák felbomlásához, a helyi önkormányzatok megsemmisítéséhez vezetett - utóbbiak maguk is a politikai részvétel és szabadság formái voltak. A centralizáció és a növekvő homogenitás magával hozta a közvélemény növekvő fontosságát, ugyanakkor ez is mindinkább egyneművé vált: „A sajtó és a közösségi nyomás segítségével a közvélemény irányította az egyén viselkedését, és gyakran az államra is döntő befolyást gyakorolt. De népszavazás formájában a közvélemény közvetlenül is részt vett az állam működésében. A véleményt viszont az állam próbálta manipulálni a sajtó ellenőrzése és a választójog feletti kontroll eszközeivel. Ennélfogva az állam – az arisztokrata liberálisok nézőpontjából – az egyik pillanatban a többségi hatalomgyakorlás eszközeként, míg máskor a többségi vélemény irányítójaként tűnik fel” (Kahan 1992: 65).

A tömegesedés és a kommercializálódás, illetve különösen e jelenségek politikai következményeire fókuszáló kritikájuk ellenére az arisztokrata liberálisok nem voltak modernség-ellenesek. A modernizáció alapvető értékeit fenyegette, de értékeik megóvását nem a régi rendtől vagy a hagyományos arisztokráciától várták. Inkább a forradalom és az azt követő folyamatok megértésére törekedtek annak érdekében, hogy fenntarthatassák értékeiket, de ők maguk a „modernitás partizánjai” (Kahan 1992: 32) maradtak. Mind támogatták például a szabad sajtó ügyét, de rámutattak a tömegek véleményalkotásának veszélyeire. Támogatták az általános választójogot, de rámutattak arra, hogy a szavazók politikai járatlansága magában hordozza a demagógia veszélyét. E veszélyek elkerülése érdekében minden reményüket az oktatásügybe fektették, melyben azonos hangsúlyt helyeztek „mind a politikai részvétel és az in-

tellektuális fejlődés eszméjére, mind az iskola gyakorlati lehetőségeire” (Kahan 1992: 126). Fő műveiket, mint Burckhardt kultúrtörténeti munkáit, vagy Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című írását, oktató-nevelő céllal írták. Az oktatásért tett erőfeszítéseik – ahogy Kahan írja – modern humanista gondolkodásmódjuk központi jegye volt. A modern humanizmus, bár számtalan ponton kapcsolódik és épít a reneszánsz polgári humanizmusára, utóbbtól az erények gyakorlásának helyében különbözik. Az erények gyakorlásának helye immár nem a közélet, művelője nem a polgár, az erényesség helyévé az egyén magánszférája vált. Így alakul ki „a modern humanista retorika érdeklődése a társadalomról leválasztott egyén iránt, ami a klasszikus és reneszánsz perspektíva számára teljesen idegen.” (Kahan 1992: 89).

Eötvös elhelyezése a kortárs európai szellemi áramlatok sodrában mindig is kihívás elé állította kutatóit. Az olyan megállapítások alapján, mint: „egyéni boldogulás versus közjó, piacgazdálkodás versus államilag irányított termelés, azaz irányított gazdasági rendszer” (Czigány 2000: 1394), úgy tűnik, Eötvös a klasszikus liberális álláspontot képviseli egyén és állam, vagy szabadpiac és állami szerepvállalás szembeállításában; ugyanakkor ezt cáfolni látszanak a következő és ehhez hasonló passzusok: „míg egész népekre nézve nincs elismerve az egyéni szabadság eszméje, s ezen meg ezen vannak, kiknek nincs egyéb szabadságuk, mint hogy éhen halhatnak, anélkül, hogy valaki őket munkára kényszerítené: mindaddig nem állíthatjuk, hogy az emberiségnek azért kell új ösvényeket keresni, mivel a kereszténység által eléje tűzött feladatoknak már teljesen megfelelt” (Eötvös 1981: 2/9). Az utóbbi és az ehhez hasonló passzusok alapján liberalizmusát – mint ahogy a 19. századi magyar liberalizmust általában – „páratlan és különösen hatékony szociális érzékenység jellemezte” (Gerő 1995: 71). „Liberális katolicizmusa” (Gángó 2006: 133) vagy „liberális tradicionalizmusa” (Bödy 1985: 70), valamint az, hogy elfogadta a nemesi előjogokat, tovább árnyalják a képet. Az Eötvös munkásságát leginkább átfogó monográfia e problematikát úgy oldja fel, hogy *Az uralkodó eszméket* nem lehet csupán egy szellemi kontextusban vizsgálni, hiszen a különféle felvetett problémákat különféle szellemi hagyományokból merítve

vizsgálja, mint általában azok a kultúrák, amelyek máshonnan átvett eszmékre hagyatkoznak (Gángó 2006: 17).

Eötvös szellemi és személyes kapcsolata Millel és Tocqueville-lel jól dokumentált: mindkettejüknek küldött egy példányt a könyvéből, Millnek emellett azt is megírta, mennyire lenyűgözte *A szabadságról* című írásában kifejtett gondolatok szellemi rokonsága, habár 1850-ben még nem ismerhette a művet (Bényei 1996: 39–70, Fenő 2007: 127–134). Számunkra ugyanakkor nem a gondolatok genealógiája, sokkal inkább a közös elemek, az érvek és a stílus rokonsága válik fontossá. E közös jegyek teszik az arisztokrata liberalizmus diskurzusát a tömegesedés tapasztalatának politikai következményeit leíró egyik első elemző nyelvvé, melynek közép-európai kontextusban Eötvös a szószólója.

Eötvös gondolatmenetének egyik fő eleme a népszuverenitás következményeinek boncolgatása. A kortárs liberális gondolkodókhoz hasonlóan ő is „félt a demokráciától”: a tömegek politikai részvételére a fennálló kultúra, sőt a tulajdon elleni fenyegetésként tekintettek (Takács 2007: 41). Eötvös hosszasan ír a kommunizmus fenyegetéséről, mely az egyenlőség – mint rámutat: félreértett – princípiumából következik.

A francia forradalmat értelmezve Eötvös a „szájhős ideológus, a kalandor zsoldos, a vérszomjas csöcselék” (Tamás 1999: 2/101)² forradalmának látja az eseményeket. Ebben a tekintetben osztozik Guizot, Tocqueville, Burckhardt vagy Mill nézetével, melyben a tömeg vágyai és anyagi érdekei által vezérelt állatias masszaként jelenik meg (vö Kahan 1992: 37). A *vulgas* leírására használt hagyományos toposz itt a modernkori tömegesedés kritikájával találkozik.

Ez az érvelés ugyanakkor egyáltalán nem vonta kétségbe az emberek képességét a politikai részvételre. Habár óvakodott a forradalomtól, Eötvös és arisztokrata libe-

2 Vö: „A tömegek ösztönszerűleg érzik, hogy hatalmuk a fizikai erőben áll, s elleneiket igen szeretik hatalmuknak ezen kétségbevetetlen alapjára emlékeztetni” (Eötvös 1981: 1/146).

rális kortársai sem védték a régi rendet. Ő az intézményrendszerben látta azt a biztosítékot, amely mind az egyént, mind az államot megvédheti a hatalmi túlkapásoktól, és olyan intézményeket keresett, melyek képesek erre. Elsődleges biztosítéknak az alkotmányosságot tekintette: „A tömegek képtelensége csak annyit bizonyít, hogy tökéletesen demokráciai államok sem lehetnek el alkotmány nélkül, mely megvédi mind az államot, mind az egyeseket a hatalmasok képtelensége és szenvedélyei ellen. Ennél egyéb nem következik belőle, s aki a tömegek képtelenségében okot lát arra, hogy ezek politikai jogot ne élvezzenek, az – ha következetes akar lenni – ez alapon más kormányformáknál, például a monarchiánál is tartozik kimondani e tilalmat, és ez úton majd el fog érkezni Plató utópiájához, mely szerint az állam csak bölcsek által kormányzandó” (Eötvös 1981: 1/142).

A nép, melynek fogalmait a népszerű eszmék kutatójának meg kell értenie, nehezen volt meghatározható. De az egyenlőség és a népszuverenitás eszméinek támogatóit keresve – ahogy Eötvös írja – egy réteg marad csupán, a városi munkásosztály: „Ha kérdezzük: ki akarja tehát az egyenlőség elvének valószínűsítését oly kiterjedésben, melyben érte küzdenek? bizonyosan azt válaszolják ugyan, hogy: az egész nép; ha azonban tovább kutatjuk: ki ezen nép? olyforma választ nyerünk, mely Beaumarchais híres értelmezését juttatja eszünkbe a sajtószabadságról. A nép, tudniillik e fölfogás szerint, magában foglalja Franciaország minden lakosát, kivéve a nemességet, papságot, képviselőket, a közigazgatási tisztviselőket, tőkepénzeseket, földbirtokosokat, bérlőket, kivéve a munkásokat, kik fensőbb technikai képzettségüknél fogva nagyobb fizetést húznak, a tudósokat s azokat, akik sokkal inkább katolikusok, hogysem az egyházat teljesen alája akarnák vetni az államnak stb.; szóval, kivéve mindazokat, kik másképp vélekednek az egyenlőség elve felől, s kiket annál fogva »aristos« névvel szoktak jelölni: úgyhogy e nagy szó alatt: »nép« elvégre is csak a proletárok osztályát lehet értenünk, s ennek is csak azon részét, mely nagyobb városokban lakik, s a munkások legalsó osztályához tartozván, a termékek egyenlő felosztása mellett nem veszítene semmit” (Eötvös 1981: 2/25).

A közrendet fenyegető külvárosi tömegek képe újra előkerül a könyvben a többségi uralkodóként élt népszuverenitással szemben felhozott érvként.³ Eötvös itt főleg a főváros lakosaira gondolt, akik földrajzi értelemben elég közel vannak ahhoz, hogy képesek legyenek nyomás alá helyezni a hatalom gyakorlóit. Így a politikai részvétel növekedésével a tér a politikai befolyás fontos tényezőjévé vált abban a tekintetben, hogy a gyülekezési vagy az ellenállási jog mennyire érvényesíthető.⁴ A városokban nagy tömeg is összegyűlhet, mely szintén a demagógia melegágya,⁵ hiszen a tömeg feloldhatja a viselkedés tradicionális kontrolljait: az irgalmat és a morált. Irgalmat csak az egyén gyakorolhat, a nép soha, innen a népek közti összecsapások kegyetlensége és a nacionalizmus veszélyei: „Az egyesnek van szíve, a tömegnek soha. Igen nagy arra egy nép, hogy szájalomra lehessen indítani. Honnan a nép és nép közötti összeütközés mindig a legkegyetlenebb. Meggondolhatnák ezt, kik annyi fáradsággal törekednek a nemzetek közt alvó gyűlölséget felszítani; meggondolhatnák, mielőtt elhítenék a magot, melyből nem népük nagysága, hanem általános boldogtalanság és elfajulás fog kisarjadni” (Eötvös 1981: 1/52).

Az irodalomtörténet rávilágít arra, hogy az egyén döntési és cselekvési lehetőségei a modern nagyvárosban már egyik első regényének, az 1830-as évek Franciaországában játszódó *A karthausi*-nak is központi témája volt (Szilágyi 2013). Az *uralkodó eszmékben*

3 „En is életrealóbbnak tartom polgárisodásunkat, mintsem higgyem, hogy azon vad csoportok által buktathatnék meg, melyek a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat” (Eötvös 1981: 1/146).

4 „A szabad sajtó, a szabad gyülekezési jog, az esküdszéki intézet, a népfelfegyverkezés, sőt bizonyos rendkívüli esetekben - midőn a nép képviselői megbízásukon túllépnek, s mint a római decemvirek hatalmukat örökíteni akarnák - maga az ellenállás joga is, a szabadság alkotmányos biztosítékai közé tartoznak. S vajon a politikai befolyás ezen eszközeinek alkalmazását illetőleg mily arányban állanak a főváros lakosai az országnak többi lakosaihoz képest?” (Eötvös 1981: 1/58)

5 „Nincs osztály, melyre az állam ügyeinek elintézését nyugodtabban bízhatjuk, mint a földművelő osztály, mégpedig nemcsak azért, mivel ez általában véve az erkölcsiség magasabb fokán áll, hanem azért is, mivel folytonos foglalkozás és azon körülmény, hogy az egyesek némi távolságra laknak egymástól, tetemesen akadályozzák azon hatást, melyet a demagógiai fogások nagyobb tömegekre gyakorolni szoktak” (Eötvös 1981: 1/154).

a városokba koncentrálódó tömegek politikára gyakorolt hatását elemző gondolatmenetét Eötvös a folyamat kulturális hatásaira adott reflexióval egészíti ki.

Eötvöst kultúrafogalma a kultúrtörténeti hagyományhoz köti. A „szellemi kultúra” nála a művészeti alkotásokat és a vallást is magába foglalta, ami sok tekintetben Burckhardt-ra emlékeztet,⁶ de a civilizációt is tágan értelmezte: ide sorolta az intézményeket, az értékeket és a tárgyi kultúrát is. E tekintetben Guizot elgondolását követve (Gángó 2008) a kultúrát és a civilizációt a töretlen anyagi és szellemi fejlődés alapjának tekinti. Saját műveire úgy gondolt, mint előmunkálatokra a keresztény európai civilizáció átfogó történetéhez (Gángó 2007). Osztozott tehát a kultúrtörténet iránti korabeli lelkesedésben, írásait pedig arisztokrata liberális kortársaihoz, Tocqueville-hez és Burckhardt-hoz hasonlóan történelmi és politikai nevelés eszközeként tekintette (Kahan 1992: 130–131).

E megközelítés a kultúra és a civilizáció alakulását mind szellemi, mind anyagi értelemben értett folyamatos fejlődésként modellezi, Eötvös pedig e modellbe illeszti a tömegesedés és a piacosság következményeit. A művészetek szempontjából ez azt jelenti, hogy a műalkotás létrehozása az ipari termeléshez válik hasonlatossá, feladva a klasszikus művek esztétikai és morális normarendszerét: „A művészet újabban alásüllyedt magas állásáról, melyet egykor elfoglalt. Rendesen nem a szépért és nemesért hevülnek a művészek korunkban. Iparággá lett a művészet, s műveit éppen ezért vehetjük a kor ízlésének mérveitül” (Eötvös 1981: 2/33).

Ugyanakkor ez az átalakulás új forrást biztosít a politikai eszmék kutatóinak: a széles olvasóközönséget megszólító új romantikus regény a közönség értékeinek és ideáljainak tárháza. A középkorba visszatekintő romantikus ízlésben például az egyén nagyobb szabadság utáni vágya tükröződik egy olyan korszakban, mikor az állam az élet egyre több területére tolakodott be. Az olyan életviteli divatok, mint a vadonba vonulás, a civilizációtól való elszakadás, amely mind Európában, mind Észak-Ameriká-

---

6 A kultúrtörténetben használt kultúrafogalom áttekintéséhez vö. Kelley 2004: 513–516.

ban egyre népszerűbbé vált, szintén az egyén elveszett szabadság utáni vágyának megnyilatkozásai.⁷ Még a nemzetiség népszerű eszméje is a helyi sajátosságok jelentőségét bizonyítja egy szabványosító korszakban.⁸ A szabványosítás a külvárosi tömegek egyik jelmondata volt, mely alatt munkájuk megszervezését értették – bár Eötvös kételkedett benne, hogy egy ilyen kísérlet, mondjuk a céhek visszaállítása, valóban kielégítő eredményeket hozott volna számukra (Eötvös 1981: 2/32).

A homogenizáció, uniformizáció vagy szabványosítás irányába ható erők legátfogóbb kritikája a közvélemény és a modern sajtó kapcsán kerül elő. Eötvös szerint demokratikus rendszerekben a hatalmat a nép gyakorolja, ugyanaz a nép, akinek véleménye a közvélemény. Így a közvélemény többé nem féke a hatalomnak – saját hatalmának –, ezért a hatalmat nem tartják kordában azok az erkölcsi normák, melyeknek hagyományosan a közvélemény adott hangot.⁹

A vélemények uniformizálódása irányába hat továbbá, hogy minden igény mögé tömegeket kell sorakoztatni, például egy petíció mögé is, hogy egyáltalán vitára bocsássák. Eötvös szerint ez a korlátlan népszuverenitás eredménye. Ilyen körülmények között az emberek inkább csatlakoznak valami közvetett haszon reményében olyan ügyhöz, melyet nem éreznek magukénak, mintsem hogy fenntartsák az ér-

7 „S miben áll ez? Miként lehetséges, hogy a hűbériség (feudalizmus), mely ellen oly gyűlölettel harcoltak, s melyet óriási erőfeszítéssel győztek le, most a legnagyobb érdeklődés tárgya lett, hogy a képzelem éppen azon kor képeiben gyönyörködik, melyet addig, mint vad erőszak és mély sötétség korát, megvetettek? Ha nyugodtan vizsgáljuk a tény okát, úgy találjuk, hogy éppen az egyéni szabadság magasabb fokú nyilatkozata az, ami reánk oly nagy hatással van a középkorban” (Eötvös 1981: 2/33).

8 „Ha mármost nyugodtan vizsgáljuk azt, ami a XVIII. századtól korunkig történt, azon buzgalmat, mellyel az egyformaság érdekében minden nemzeti sajtáságnak háborút izentek, s azon kitartást, mellyel az egyéni szabadságot (előbb a kényuralom, később a népfőlség érdekében) az állam hatalmának minden tekintetben alávetették: sem azon nem csodálkozhatunk, hogy a nyomásra fölébredt a nemzeti sajtáság öntudata, sem azon tény fölött, miszerint az egyéni szabadság utáni törekvés éppen ez irányban nyilatkozott legélénkebben” (Eötvös 1981: 2/34).

9 „A népuralom mindenhatósága nem pusztán szójárás. Mivel a nép mindenütt jelen van, a legkisebbre, mint a legnagyobbakra egyaránt kiterjesztheti hatalmát, s mivel demokráciában az állam hatalma éppen azok által gyakoroltatik, kik egyszersmind a közvéleményt képezik, e hatalom ily államokban még az erkölcsi korlátoktól is szabad” (Eötvös 1981: 1/180).

dekek és igények végtelen különféleségét, melyekkel egyenként egy kormány sem foglalkozna.¹⁰

A modern kormányok átveszik a közvélemény irányítását ahelyett, hogy megpróbálnák megfejtetni azt: „Korunkban, midőn a közvélemény-csinálást többen mesterségként űzik, sokkal inkább ismereteseek e mesterségnek egyes fogásai, hogysen bővebb bizonyításra lenne szükség” (Eötvös 1981: 2/24). Habár boldogabbak azok az országok, ahol a sajtó szabad, ott is azok használják, akik hozzáférnek – beleértve a kormányt is –, hogy irányíthassák a közvéleményt. Az iparosodás így a közvéleményt is elérte, ennek előállítása pedig olyan mesterség, melynek megvannak a sajátos technikái (Eötvös 1981: 2/24). Mivel a nép vált a szuverenitás helyévé, felé fordulnak a hízelgők is a koronás fők helyett. Így a nép nyilvánossága a feudális nyilvánossághoz vált hasonlatossá abban a tekintetben, hogy mindkettő a hízelgésre épül: „Valamint despotiai államokban, hol az uralkodónak érzelmei döntő befolyással vannak az állam politikájára, mindig találkoznak emberek, kiknek szokásuk ez érzelmekre hivatkozni: úgy nem hiányoznak a korlátlan demokratikus államokban sem oly egyének, kik a nép érzelmeinek és nézeteinek hirdetésével külön mesterséget űznek; és a nép ezen udvaroncai és kamarásai által kürtölt hírek éppoly selejtesek, mint azok, melyek a fejedelmek udvaraiban szárnyra kelnek, s ha valaki talán kétségbe akarná vonni az udvarok és piacok tányérnyalóinak tökéletes hasonlóságát, annak ajánljuk, kísérje figyelemmel azokat, kik a nép érzelmeire és nézeteire hivatkoznak” (Eötvös 1981: 1/119).

---

10 „Mivel már az érdekek végtelen különfélesége mellett, mely nagy államban létezik, oly tárgy nehezen található, mely a polgárok nagy többsége előtt hasonló fontossággal bírna, s mivel a kérelmi jog, valamely állam minden lakosa által külön gyakorolva, annyi tömérdek részint aprólékos, részint egymással ellenkező kívánatot idézne elő, hogy egy kormány vagy törvényhozás sem volna képes azokat csak tekintetbe is venni: az egyes polgár, hogy kérelmezési jogával sikeresen élhessen, ahelyett, hogy azt kívánja, amit óhajt, mások kívánataihoz kénytelen csatlakozni, melyeknek megadásától várja közvetve saját céljai elérését[.]” (Eötvös 1981: 2/23).

A népi jelentésképzés felfejtése: Eötvös indítványa

A tömegesedés eötvösi kritikájában ott visszhangoznak azok a vegyes érzelmek, amelyekkel az írástudók hagyományosan a tömegek véleményéhez viszonyultak, amikor egyszerre tekintették azt ingatagnak, ésszerűtlennek, ugyanakkor a tekintély alapjának és a hatalom fékjének is. A probléma felvilágosodás által kínált megoldása természetesen a nyilvánosság „felvilágosítása”, mely gondolat az arisztokrata liberálisoktól sem volt idegen, hiszen saját munkájukat eleve egyfajta népművelésnek tekintették. Mikor Eötvös a közvéleményt tudatosan manipuláló technikák veszélyeit veszi számba, akkor Tocqueville nyelven beszél, akinek gyakran idézett gondolata, hogy a közvélemény a többség zsarnoksága. E gondolat Millnél is visszaköszön (Gunn 1989).

Eötvös munkája mindazonáltal a kritika, a civilizációs fejlődés és az oktatás hangsúlyozása mellett új perspektívát is kínál. Az *uralkodó eszmék* második kötetének bevezetőjében javaslatot tesz a népi jelentésképző gyakorlatok azonosítására. Tulajdonképpen annak megfajtását tűzi ki, hogy az emberek milyen jelentéseket kapcsolnak az eszmékhez, amelyek mögé felsorakoznak. Szabadság, egyenlőség, nemzetiség: eszmék, melyek nyilvánvalóan egymással összeegyeztethetetlennek bizonyultak, mikor megpróbálták megvalósítani őket. Így vagy az eszmékben van hiba, vagy abban, hogy az általános értelmezéstől eltérő módon próbálták érvényesíteni azokat. Eötvös szerint ahhoz, hogy egy állam kerekei között érvényesíthetők legyenek ezek az eszmék, célravezetőbb megfajteni a nép által nekik tulajdonított jelentéseket, mintsem elméleteket gyártani mibenlétükről.

Hogyan fejthetjük fel ezeket a népszerű jelentéseket, ráadásul a tömegek általában artikulálatlan értelmezéseit? A közvéleménnyel foglalkozó eszmetörténész, J.A.W. Gunn szerint Nagy-Britanniában azért nem vizsgálták ezt a kérdést, mert adottnak tekintettek egy artikulált nyilvánosságot (Gunn 1989: 250). Eötvös illet nem feltételezhetett. Épp ellenkezőleg, ahogyan írja: „A tömegeknek egyesülési központra van szükségük, s minél rövidebb valamely szó, minél többféle értelmet adhatni annak, annál alkalmasabb e végre. Ilyes szavak a milliók szájában rendszeren csak fogalmak hiányát

vagy azok helyes kifejezését pótolják. - Midőn senki sem tudja tisztán kifejezni véleményét, mindnyájan egy szóban egyeznek meg, mely alatt mindenki azt értheti, amit akar; s azért abból, hogy a nép bizonyos szavakért, mint „egyenlőség”, „szabadság” és „testvériség” látszik lelkesülni, éppen nem lehet eszméire, vágyaira és törekvéseire következtetést vonni. Sőt inkább különös vizsgálat alá kell azokat vennünk: mi már magában is nehéz ugyan, de még nehezebb a mi napjainkban” (Eötvös 1981: 2/22).

Habár a kormány, vagy a hatalomra törő pártok alkalmaztak szakembereket, mégis csak a kormányzatot érintő kérdésekben adtak a közvéleményre, ugyanakkor – mint Eötvös rámutat – a legtöbb embernek ezekről a kérdésekről egyáltalán nem volt véleménye.¹¹ Ezért a szakszerű közvélemény-kutatások esetében mindig fennállt a kétely, hogy kormány vagy pártérdekek állnak mögötte, mi több, gyakran inkább irányítani, mintsem megérteni kívánták a közvéleményt. A közvélemény kinyilvánításának egyik lehetősége a petícióhoz való jog volt, de mint fentebb láthattuk, a tömegesedés és a homogenizáció következtében a petíciókat nem tekinthetjük közös jelentések megnyilvánulásainak. A legfontosabb forrást, a szabad sajtót szintén e kételyek lengték körül. Ezért Eötvös abban látta a megértés kulcsát, hogy az emberek mit tesznek az uralkodó eszmék nevében, milyen célokat tűznek ki egy eszmével a zászlajukon.

Az eszmék mögé felsorakozó emberek emocionálisan cselekednek, inkább érzések, mintsem pontos elképzelések mentén. Az érzelmek fontossága Eötvös szerint a kor sajátossága, így ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk érteni az emberek jelentésképző technikáit. Az érzelmek az államszervezés szempontjából is fontosak, hiszen egy gépies hatalomnak, mely nem veszi figyelembe az érzelmeket, csak azért engedelmeskednek, mert elkerülhetetlennek tekintik (Eötvös 1981: 1/169). Például a rendőrséggel szemben fennálló ellenszenv megértése segíthet a szabadság és az egyen-

---

11 „A közvélemény kitapogatása korunkban a kormánynak és azoknak kizárólagos föladata lett, akik a hatalomra törekcszenek, s még ezek sincsenek oly kedvező helyzetben, hogy azt határozottan kitudhassák. Mert a közvéleményre rendesen csak annyiban fordítják figyelmüket, mennyiben az az állam kormányzatára, vagyis oly tárgyra vonatkozik, miről a többségnek nincs véleménye” (Eötvös 1981: 2/22).

lőség értelmezéseinek megfejtésében. A homogenizációként és szabványosításként értett egyenlőség a modern államban legerősebben a rendőri munkában jelenik meg. Ha minden államban magas a rendőrököt övező ellenszenv, az Eötvös szerint alátámasztja, hogy a nép a szabadságot az egyenlőség elé helyezi.¹²

A rendőrséggel szembeni ellenszenv értelmezéséhez hasonló, elszórt megjegyzéseken kívül a könyv nem mutat be kidolgozott módszertant a népi jelentésképzés megfejtésére. Így a munka jelentősége megmarad elméleti szinten, megáll ott, hogy a közélet irányának megszabásához meg kell értenünk a nép jelentésképző technikáit.

A filozófiatörténet „filozófiaellenesnek” tekinti Eötvös művét, mely alapállást társadalomtörténeti okokra vezetik vissza. Nyíri Kristóf azt írja *From Eötvös to Musil. Philosophy and its negation in Austria and Hungary* című tanulmányában (Nyíri 1981), hogy a 19. századi magyar értelmiségre ez a filozófiaellenesség volt jellemző. Ez az interpretáció szembeállítja „a filozófiát és annak tagadását”, vagy a „filozófiai spekulációt” és a „gyakorlati politikát”,¹³ Eötvöst és általában a 19. század magyar politikai gondolkodóit utóbbi pólushoz sorolja, mivel nézeteik szerint „új eszmék nem benső logikai erejük által válnak hatékonnyá, hanem azáltal, hogy a társadalom tényleges körülményeinek megfelelnek” (Nyíri 1981: 48).

12 „Ha korunkban eszméknek szobrokat és templomokat emelnének, s az egyenlőség elvét istenként tisztelnék (a), ez istenségnek kétségkívül a rendőrség volna legméltóbb papi testülete. Ez ügyel szakadatlanul az egyenlőség elve tiszteletben tartására, figyelemmel kíséri minden egyesnek lépéseit a bölcsőtől a sírig, örökdiig legcsekélyebb tettei, sőt még gondolatai fölött is, folytonosan ügyelvén, hogy az egyéni erő a megszabott mértéken túl ne fejlődjék, s hogy a szellem ki ne öntsön a mederből, melyet a magas tanulmányi bizottmány ásott folyamának. Azon alkotmánynak, melyben a polgári egyenlőség eszményét bámuljuk, a rendőrség képezi sarkkövét. Azért mutatja Spárta a teljes polgári egyenlőség magasztos képét föl ezredéven át, mert e városban senki sem élhetett tetszése szerint, hanem táborhoz hasonlított e város, hol mindenki-nek meg volt szabva életmódja (b).

Azon alkotmányok sarkköve is a rendőrség, melyek által a kommunizmus és szocializmus a teljes egyenlőséget a jövőben meg akarja alapítani. Honnan magyarázhatnók meg tehát az ellenszenvet az egyenlőség érdekében oly üdvös, sőt nyilván szükséges intézmény iránt, hacsak azt nem vesszük fel, hogy az emberek többsége általában nem az egyenlőséget, hanem a szabadságot tartja a legfőbb jónak?” (Eötvös 1981: 2/32–33).

13 Az eredetileg használt „pre-conceived ideas” és „action” fogalmak tartalmi átvételének alapja: Nyíri 1980: 54. (A ford.)

Gángó Gábor egy másik megközelítést sugall, habár ezt nem bontja ki. Szerinte Eötvös jelentősége nem merül ki abban, hogy megoldásokat keres a nemzeti konfliktusok problémakörére, mert emellett módszertani újítással is szolgál. Gángó a módszer újdonságát abban ragadja meg, hogy a fogalmi elemzést nem definíciókra építi, hanem a mozgalmak okairól és indítékairól tett kijelentésekre alapozza megállapításait, így a modern eszmetörténet módszertanát idézi fel (Gángó 2000: 1390). Eötvös munkájában az eszmék szerepét és értelmezését helyezi fókuszba, csakúgy mint *Az uralkodó eszmék* ezen áttekintése. Szintén kulcsfogalom Eötvös módszertani javaslatában a tapasztalat. A tapasztalat fontosságát akkor vezeti be, amikor előre kialakított eszmék helyett Bacon induktív módszerét javasolja. A tapasztalatok összegyűjtése azt is jelenti, hogy történeti távlatban vizsgáljuk az eszmék megjelenését, értelmezéseit, és annak következményeit, ahogyan ezeket alkalmazták a történelem során.

A számos különféle szellemi társ között, akivel Eötvös kapcsolatba hozható, a Tocqueville-lel vont párhuzam egészen új mélységet nyer, ha azt vizsgáljuk, milyen szerepet tulajdonítottak a társadalomban élő eszméknek. Mindamelllett, hogy mindkét szerző a modern közvélemény kialakulását vizsgálta, osztoztak a filozófiai spekulációval szembeni szkepticizmusban, vagy az olyan gyakorlati megoldásokban, mint a részvétel fontossága a helyi közigazgatásban¹⁴; Eötvös az eszmék társadalmi szerepét is Tocqueville-hez hasonlóan gondolta el. Tocqueville szembeállította a politikai szociológiát a spekulatív filozófiával, a politikailag hatékony igazság iránti elkötelezettsége miatt pedig az előbbit favorizálta (Zuckert 1991). Hatékony igazság az, amit az emberek hajlandóak elhinni: „Tocqueville politikatudományát elsősorban úgy írhatjuk le, mint a közvélekedések, vagy a kevésbé artikulált attitűdök és érzelmek eredetének és hatásainak vizsgálata” (Zukert 1991: 134). A közvélemény működéséről alkotott hasonló elképzeléseikből eredően jutottak arra a következtetésre, hogy az egyetemesen érvényes általános eszmék elemzése helyett arra kell helyezni a vizsgálat fókuszát, hogy mit gondolnak valójában az emberek és milyen politikai következményei vannak az eszmékhez kötődő értelmezéseiknek.

14 E hasonlóságokat vizsgálja például Bödy 1985: 73–75.

Konklúzió

Eötvös József és arisztokrata liberális kortársai a popularizálódó politikát, a tömegmozgalmat, közízlést és közvélekedést saját dédelgetett értékeik, különösen a szabadság iránti elkötelezettségük felől vizsgálták; innen nézve e jelenségeket nyugtalanítónak és fenyegetőnek találták. Eötvöst nézetei a városi tömegek növekvő szerepével, a közvéleménnyel és a sajtóval kapcsolatban, az élet egyre több területét elborító középszerűség célba vevő bírálata mind az arisztokrata liberalizmus kortárs szellemi nagyságaihoz kötötték. A tömegpolitikát és tömegkultúrát bíráló arisztokrata liberális kritika volt ugyanakkor az egyik első kísérlet populáris kultúra és hatalom viszonyainak feltárására, mely később a kultúratudományok központi kérdésévé vált. Bírálatuk középpontjába az egyéni szabadságot fenyegető szabványosítást és uniformizációt állították.

A bírálaton túl Eötvös a politikai következményekre vonatkoztatva megkerülhetetlennek tekintette a nép jelentésképző gyakorlatainak növekvő jelentőségét, ráadásul módszertani javaslatot fogalmazott meg ezek felfejtésére. A populáris kultúra a fogalom semmilyen mai értelmezése szerint sem foglalkoztatta. Mégis ezek a vizsgálatok képviselik az egyik olyan útvonalat, amelyen a népi jelentésképző gyakorlatok a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek; az arisztokrata liberalizmus politikai nyelve pedig egyike az elsőeknek, melyen a feltörekvő városi tömegkultúra kritikáját megfogalmazták.

Bírálatában Eötvös rámutatott a tömegek jelentésképző gyakorlatainak több olyan elemére, melyet feltétlenül meg kell érteni ahhoz, hogy a köz számára létrehozandó intézmények a köz támogatását is bírják. Ilyen például az érzelmek fontossága, vagy azok a professzionalizált és piacosított technikák, melyek a művészi és politikai eszméket népszerűvé tehetik. Így bírálata egyrészt erős aggodalomnak ad hangot a populizmus és a tömegesedés politikai következményeivel kapcsolatban, másrészt viszont ezen eszmék jobb megértését sürgeti. A népszerű jelentések felfejtésére tett javaslata az eszmék nevében megvalósított cselekedetekre, az ezekhez kapcsolódó érzelmekre, de főleg a népszerű eszmék politikai következményeire fókuszált. Ezek megismerése

nemcsak kultúratörténeti jelentőségű: a közélet jobb megértésének, sőt jobb elrendezésének kulcsa rejtett benne.

Mészáros Péter fordítása

Bibliográfia

- Bényei Miklós 1996: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen: Csokonai
- Bödy, Paul 1985: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870: a Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics*. New York: Columbia University Press
- Czigány Lóránt 2000: Az “Uralkodó eszmék” kritikai kiadása – angolul. *Holmi* 11. 1393–1398.
- Eötvös József 1981: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a államra*. Oltványi Amb-rus (szerk.): Budapest: Magyar Helikon <http://mek.oszk.hu/06600/06619/pdf/> (letöltve: 2016. 02. 10.)
- Fenyő István 2007: Eötvös és Tocqueville. *Aetas* 1. 127–134.
- Gángó Gábor 2000: Az államtudós Eötvös: ideiglenes fejlődéstörténeti vázlat. *Holmi* 11. 1388–1392.
- Gángó Gábor 2006: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely
- Gángó Gábor 2007: Evangéliumi erkölcs és egyéni szabadság. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk): *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat, 355–367.
- Gángó Gábor 2008: Anti-metaphysical reasoning and sociological approach: roads from nationalism to regionalism in the 19th–20th century Hungarian intellectual tradition. *Studies in East European Thought* 1–2. 17–30.

- Gángó Gábor (szerk.) 2013: *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest: Eötvös József Collegium
- Gerő András 1995: *Modern Hungarian Society in the Making: the Unfinished Experience*. James Patterson és Enikő Koncz (ford.), Budapest: CEU Press
- Gunn, J.A.W. 1989: Public Opinion. In: Ball, Terence – Farr, James – Hanson, Russel L.: *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 247–265.
- Kahan, Alan S. 1992: *Aristocratic Liberalism. The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville*. New York – Oxford: Oxford University Press
- Kelley, Donald R. 2004: Cultural history. In: Cline Horowitz, Maryanne (szerk.): *New Dictionary of the History of Ideas*. Vol. 2. New York: Charles Scribner's Sons, 513–516.
- Nyíri Kristóf, 1980: *A Monarchia szellemi életéről*, Budapest: Gondolat
- Nyíri J.C. 1981: From Eötvös to Musil. Philosophy and its negation in Austria and Hungary. In: Nyíri J.C. (szerk.): *Austrian Philosophy: Studies and Texts*, München: Philosophia Verlag, 9–30.
- Strinati, Dominic 2004: *An Introduction to Theories of Popular Culture*. 2nd ed. London – New York: Routledge
- Szilágyi Márton 2013: Önösség és áldozat (Eötvös József: A karthauzi). In: Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest: Eötvös József Collegium, 73–82.
- Takács József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris
- Tamás Gáspár Miklós 1999: Eötvös: a nyugat-keleti liberális. In: Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak 2*. Budapest: Atlantisz, 9–143.
- Zuckert, Catherine H. 1991: Political Sociology Versus Speculative Philosophy. In: Masugi, Ken (szerk.): *Interpreting Toqueville's Democracy in America*. Savage, Maryland: Rowman and Littlefield, 121–152.

Irodalom a bécsi újságok tárcarovatában 1855-ben

Nyugat-Európával összevetve a Habsburg Monarchiában a populáris sajtó csak bizonyos késéssel jelenik meg. A társadalom modernizálásának folyamata, többek között az urbanizáció, az oktatás kiterjesztése, a népesség részvétele a politikai döntésekben (információs és kommunikációs rendszer és nyilvános vita révén)¹ csak az 1848-as forradalom után indult el. Az ún. neoabszolutista időszakban (1848–1860) – mely restaurációt, de egyúttal mérsékelt modernizációt is jelent – tűnnek fel Bécsben az első ún. populáris lapok. A „populáris” sajtó kezdettől fogva a tájékoztatás és szórakoztatás elegyét nyújtja, e kettős célt szolgálják a közölt folytatásos regények is. Ebben a sajtótípusban a regény nemcsak szórakoztat, hanem hozzájárul a népesség kollektív mentális terének megkonstruálásához. A populáris folytatásos regény, a heteronóm irodalom prototípusa (Pierre Bourdieu terminológiája alapján), sokkal jobban beépül az újság egészébe, mint az irodalmi folytatásos regény az autonóm irodalmat képviselő minőségi sajtóba.

A Habsburg Birodalom más városaival összehasonlítva az 1850-es években a bécsi sajtó mutatja a legváltozatosabb képet. Legalább három csoportot különböztethetünk meg, melyek élesen elválnak a példányszám és az ár tekintetében. Beszélhetünk minőségi sajtóról, populáris sajtóról, valamint egy köztes, átmeneti sajtóról. A minőségi sajtó példányszáma 1400 és 5200 között volt, ára pedig évi 10 és 20 osztrák forint (Gulden) között mozgott.

---

1 Vö. Melischek – Seethaler 2005.

A következő lapok tartoznak ebbe a csoportba:²

Wiener Zeitung (A. 5250, Jg. 20 fl.)

Österreichische Zeitung (A. 5000, Jg. 12 fl.)

Der Wanderer (A. 5000, Jg. 12 fl.)

Ostdeutsche Post (A. 4000, Jg. 12 fl.)

Donau (A. 2600, Jg. 10 fl.)

Der Humorist (A. 1400, Jg. 12)³

A köztes szektorban találjuk a *Presse*-t, 8 osztrák forint éves előfizetési díjjal és 17 ezres példányszámmal, valamint a *Fremdenblatt*-ot, 6 osztrák forint éves előfizetési díjjal és 12.500-as példányszámmal.

A populáris sajtót a következő lapok képviselik:

Morgen-Post (A. 19.000, Jg. 4 ¾ fl.)

Stadt- und Vorstadt-Zeitung (A. 8000, Jg. 4 ¾ fl.)

Wiener Telegraph (A. 6000, Jg. 4 fl.)

Wiener Neuigkeits-Blatt (A. 2300, Jg. 4 fl.)

Wiener Kourier (A. 1300, Jg. 4 fl.)

Ezeket a lapokat lapszámonként értékesítik, áruk 1-3 krajcár. Néhány újság népszerűségét olyan kiadók garantálják, mint Julius Seidlitz, a *Stadt- und Vorstadt-Zeitung* alapítója, vagy Adolf Bäuerle, a *Wiener Telegraph* főszerkesztője, akik mindketten a bécsi populáris irodalom fontos szereplői. A *Stöckholzer von Hirschfeld* (*Morgen-Post*, *Wiener Telegraph*) és a *Jasper's Witwe & Hügel* Könyvkiadók, mint a „könnyű” irodalom kiadói, szintén kötődnek

---

2 Csak a német nyelvű lapokat vizsgáljuk. A. = Auflage (példányszám), Jg. = Jahrgang (éves előfizetés díja), fl. = Gulden (osztrák forint).

3 A számadatok forrása: Wurzbach von Tannenberg, Constant 1857.

a folytatásos regény műfajához. A populáris újságok főként a helyi eseményekről számolnak be és színes híreket közölnek, politikai irányultságukat tekintve „demokratikusak” és a nép szócsövei. Erről tanúskodnak a bírósági lefoglalások és a bírságok, valamint számos őket ért egyházi és irodalomkritikai bírálat. Ezek szerint a folytatásos regény a felsőbb társadalmi rétegek torzított bemutatásával lezülleszti az alsóbb néposztályok erkölcsseit, a regényekben kulcspozícióban szerepeltetett élő személyeknek a becsületébe gázol, kicsinyíti a bűnözés veszélyeit, egyszerűen: káros mind az egyénre, mind a társadalomra.

Kétségtelen, hogy a „minőségi” lapok közönsége főként jómódú és iskolázott olvasókból állt, míg a populáris újságokat a kispolgárok és az alsóbb néprétegekhez tartozók olvasták (Kossdorff 1969: 108). Amikor a populáris lapokban a „munkásokra”, vagy akár „proletárookra” hivatkoznak, a korabeliek a teljes aktív népességet értik alatta, ide számítva a kisiparosokat, kiskereskedőket és egyszerű alkalmazottakat is. Ha megnézzük a populáris sajtóban megjelenő cikkek témáit, egyértelmű, hogy pontosan ezt a közönséget célozzák meg.

Az 1857-es népszámlálás volt az első, amely az osztrák népesség körében a foglalkozást is összeírta (*Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie* 1861). Az alábbiakban megpróbáljuk kimutatni a fent említett két újságtípus példányszáma és a népesség társadalmi megoszlása közötti kapcsolatot. Külön csoportba soroljuk egyfelől az arisztokráciát és nagypolgárságot, másfelől a kispolgárságot és a munkásokat.

A kézművesek, kisiparosok és kereskedők negyede (6950 fő) a jobb módú polgársághoz tartozik, míg háromnegyedük a kispolgársághoz (20.850 fő) (vö. Bruckmüller 1992: 52). Hasonlóképpen, a hivatalnokok negyede a felsőbb osztályokhoz tartozik (2300 fő), míg háromnegyedük a kispolgársághoz (6900 fő) (ld. Schimmer 1874: 38). Ellenben a pap-ság, katonatisztek, szerzők és művészek háromnegyedét a felsőbb osztályokhoz számítjuk (4620 fő), és csak negyedüket a kispolgársághoz (1540 fő). Végezetül, a föld- és ingatlan-tulajdonosokat, valamint a járadékélvezőket az arisztokrácia és a jómódú polgárság részének tekintjük (5740 fő). Így tehát Bécs előkelőbb osztályaihoz tartozók létszáma kerekítve 19.600 fő, a kispolgárságé 29.300 fő, míg az alsóbb néposztályoké (munkások) 49.200 fő.

 Bécs népessége 1857-ben

Összesen: 514.087 fő

Őslakosok

284.999

Külföldiek

229.088

Papság 890

Hivatalnokok 9.207

Katonatisztek 774

Szerzők, művészek 2.995

Ügyvédek, jegyzők 376

Egészségügyi dolgozók 1.138

Föld- és bányatulajdonosok 253

Ingatlantulajdonosok, járadékélvezők 5490

Kézművesek, kisiparosok 24.151

Kereskedők 3668

Hajósok, halászok 185

Mezőgazdasági segéd munkások, bányászok 381

Segéd munkások egyéb szakmákban 27.729

Segéd munkások a kereskedelemben 3.308

Háztartási alkalmazottak 10.417

Napszámosok 7.258

14 évnél idősebb férfiak 7.920

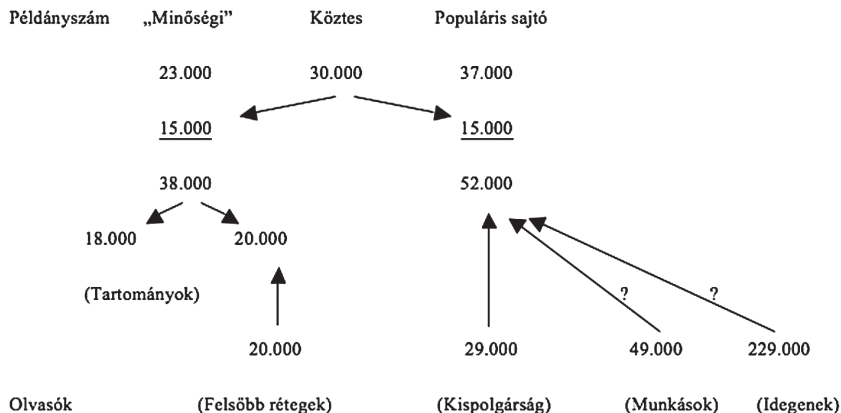
Nők és gyerekek 178.859

 Összesen 284.999

Kétségtől a munkások szerény százaléka is olvasott populáris lapokat. Meg kell még említeni a „külföldieket”, akik többsége a Monarchia egyes tartományaiból (Csehország, Morvaország és Szilézia) áttelepült mesteremberek és munkások (vö. Bruckmüller 1992: 52). Tehát a 229 ezer külföldi egy részét is a populáris lapok olvasótáborához kell számítanunk.

A pontatlansági tényezők ellenére kijelenthetjük, hogy a népesség adatai és a sajtó példányszámai között van összefüggés. A német nyelvű „minőségi” újságok példányszáma 23.250, a populáris lapoké 36.600. A köztes területet képviselő lapok példányszáma 29.500, ami valószínűleg egyenlő arányban oszlik el a felsőbb rétegek és a kispolgárság között. E számítások alapján a művelt, jómódú olvasóközönség által olvasott lapok példányszámát összességében 38 ezerre tehetjük, míg a „nép” által olvasottakét 52 ezerre. Figyelembe kell venni azt is, hogy a „minőségi” lapok közel fele a Monarchia tartományaiba vagy külföldre kerül.

Kétségtől túlzás lenne a sajtó mezejéről beszélni (Bourdieu-től kölcsönözve a terminust) az 1850-es évek Habsburg Birodalmában,⁴ mivel még nem volt sajtószabadság és hiányzott az erők és ágensek szabad játéka. Ennek ellenére az erre mutató tendencia már érzékelhető. Az újságok kezdik megkülönböztetni magukat egymástól, például a tárcarovatukban közölt irodalmi művek alapján.

E kezdetleges mező szerveződése nemcsak az elit és populáris újságok különbségében nyilvánul meg, hanem az egyes csoportokon belüli differenciálódásban is. Egyéb-ként egyes lapok a kormánytól függtek, míg mások óvatos ellenzéki politikát folytattak.

Maga az irodalom is lehet autonóm vagy heteronóm. A romantika óta az irodalom külső hatásoktól mentes (beleértve a közönségizlést is) autonómiára törekszik. A „minőségi” sajtó a regénnyel szemben előnyben részesíti a (szemantikailag ambivalens) novella műfaját. Az autonóm sajtó irodalma elutasítja a hétköznapi élet közvetlen kommentálását. Az 1854-ben alapított *Donau*, a minőségi sajtó példája, számos cikket közöl gazdasági kérdésekről. Ami az irodalmat illeti, igyekszik ugyan beszámolni a könyvpiaci és színházi újdonságokról, de alapvetően az olyan klasszikusnak, elfogadottnak számító szerzőkkel foglalkozik, mint Goethe, Wieland, Puskin, Lermontov vagy Petőfi.

Ezzel szemben a populáris lapokban az irodalom a megtestesült heteronómia. A közvetlen környezetükkel szoros kapcsolatban álló kispolgári olvasók (ld. Schneider 2004: 202) számára a helyi eseményeket feldolgozó, nagyfokú heteronómiával bíró regény csaknem a szóbeli kommunikációval egyenértékű. A *Wiener Courier* beszámol nemzetközi hírekről, a népet érdeklő szociális kérdésekről, például az áremelkedés okairól (38., 42. szám), de megjelentet színes híreket (21. szám: „A menyasszonyi ruha nélküli menyasszony”, vagy 24. szám: „Az afrikai számi ikrek”), és szenzációhajász illusztrációkat, például a Krími háborúról (25. szám).

---

4 Az irodalmi mező elméletét Pierre Bourdieu dolgozta ki – ld. Bourdieu 1992. Elméleti és gyakorlati kérdésekről lásd: Joch – Wolf 2005, valamint Martin 2010.

megjelent művek reprodukciója vs. az újság számára írt regény), származási hely (külföldi vs. helyi irodalom).

A külföldi irodalom vonatkozásában idézzük fel Pascale Casanova nemzetközi átvitel modelljét. Casanova szerint a kevésbé fejlett irodalmú országok szívesebben vesznek át az irodalmi mező autonóm pólusán elhelyezkedő műveket, ezzel is erősítve a befogadó ország legitim irodalmát. Pontosan ez történik a „minőségi” osztrák lapokban, melyek a legitim európai irodalom felé orientálódnak. Ezzel szemben az irodalmi mező heteronóm pólusán elhelyezkedő művek nemzeti és politikai célokat szolgálnak (vö. Casanova 1999 és Casanova 2002). Ezért magától értetődik, hogy a helyi populáris sajtó a hazai irodalomnak szavaz bizalmat.

Autonómia vs. heteronómia: *Das Goldmärchen (Donau)* és *Die Wiener Kartenaufschlägerin und die Modistin (Wiener Courier)*

Ferdinand Kürnberger *Das Goldmärchen* c. allegorikus elbeszélése tündérmese, mely a romantika legitim irodalmi műfaja. Más műveihez hasonlóan ebben az elbeszélésben is a pénz okolható az emberi kapcsolatok bukásáért („Urheber des Scheiterns menschlicher Beziehungen”) (Lengauer 1985: 568). Az arisztokrata Emma szerelmes Heldwinbe, egy kereskedő fiába, aki földművesként dolgozik a kastély közelében. De enged a gádzság csábításának, és követi a grófot, aki a Kolumbusz által nemrégiben felfedezett „aranyországba” igyekszik. „Aranyországban” egy OÖg nevű emberevő óriás uralkodik, az előle menekülő utazók a „bizalom szigetekre” mennek (Inseln des guten Vertrauens), ahol hattyútollak helyettesítik a pénzt. A tollak birtokosai azt remélik, hogy a tollak egyszer arannyá fognak változni. Amikor rájönnek, hogy hiábavaló a reménykedésük, forradalom tör ki. Emma ezután a „vaskezek szigetére” utazik (Insel der eisernen Hände), ahol az emberek kemény fizikai munkával keresik meg a mindennapi betevőt. Leszámolva az illúziókkal, Emma visszatér hazájába és feleségül megy a kereskedő fiához. Ettől kezdve nem

az arany és a nemesség, hanem a mezei munka mellett tesz hitvallást (Kürnberger 1857). Bár a történet meglehetősen egyszerű, hiba lenne üzenetét a pénzellenességre redukálni. Néhány mellékmotívum költői hatást kelt, és az előszóban maga a szerző hangsúlyozza, hogy szereplői esztétikai értelemben szabadok és függetlenek („ästhetischen Freiheit und Selbständigkeit”), nem kívánnak erkölcsi leckét adni. Kürnberger kiemeli, hogy elbeszélésében van valami megmagyarázhatatlan mágikus erő, fluidum („ein unfaßbares Fluidum”) (Kürnberger 1857: IV–V). Egy olyan banális témát, mint a pénz, elengedhetetlen a költészet révén szublimálni. Bourdieu nyomán hozzátehetjük, hogy egy ilyen téma a polgári ízlésnek csak ebben az átlényegített formában lesz elfogadható (vö. Schneider 2004: 252–253). Utalhatunk itt a szerző életrajzára, aki az 1848-as forradalom bukása után elhatározta, hogy visszatér a „tisztá” irodalomhoz („zur bloßen Literatur”) (Lengauer 1985: 572). Igyekezett bekerülni az általánosan elfogadott szerzők közé, szeretne volna, ha színarabjait bemutatja a Burgtheater. Tegyük hozzá, a „minőségi” sajtó által preferált irodalomra általánosan jellemző Kürnberger írói hozzáállása és történetformálása.

Betty Ortwein regényében minden a pénz és annak végzetes befolyása körül forog. Ártó hatása a „nikolsdorfi boszorkánynak” nevezett jósnőben ölt testet, aki munkáslányokat közvetít gazdag férfiaknak. Kerítőnői munkájával 40.000 osztrák forintnyi vagyont halmozott fel. Következő áldozata a kalaposműhelyben dolgozó fiatal Johanna, akit egy báró üldöz szerelmével. A báró régi szeretője, Teréz segítségével eléri, hogy Johanna elveszítse munkáját. Teréz elhitette ugyanis a kalaposmester feleségével, hogy Johanna beleszeretett a férjébe. Teréznek Antont, Johanna vőlegényét is sikerül féltékennyé tennie, aki első felindulásában megveri kedvesét. Hogy gyanúját igazolja, Anton betör a báróhoz, aki rendőrkézre adja, mint tolvajt. De a bárót lelkiismeret furdalás gyötri, ezért bőkezű adományt ad Johannának és a vőlegényének, majd feladja magát a bíróságon és börtönbe kerül. A boszorkányt is bebörtönzik, úgy tűnik, minden jóra fordul, amikor Johanna bevallja Antonnak, hogy beleszeretett a nemes lelkű báróba. Anton féltékenységeben megöli menyasszonyát.

Kürnberger tündérmeséjével ellentétben Ortwein regényének hőseit inkább a populáris sajtó olvasóközönsége érezheti közel magához. A helyszín a bécsi külváros, a realizmus és autentikusság látszatát helyi bűnügyi hírekre való hivatkozásokkal teremti meg a szerző.

Ortwein közvetlenül megszólítja női olvasóit, kispolgári viselkedési normákra tanítja őket, úgymint mértékletesség, szorgalom, alkohol-ellenesség, házastársi hűség, osztályával és családtagjaival való szolidaritás, és főként megelégedés a társadalomban betöltött szerény pozíciójával. A 19. század közepén már kialakulóban van az osztályok kisiparosok és kiskereskedők osztálya (Prozeß der Klassenbildung) (Bruckmüller 1992: 389), melynek létszámát a Habsburg Birodalom peremvidékeiről érkező nagyszámú bevándorló is gyarapítja.

A tisztesség az a szimbolikus erény, mely meghatározza és egységessé teszi a kispolgárság meglehetősen heterogén osztályát. A becsületkódex tisztelete révén egyfajta szimbolikus tőkére, hatalomra tesznek szert, mely garancia lehet a hitelre, vagy hozzásegíthet egy szerény, de tisztességes házassághoz. A feddhetetlen hírnév kárpótolhat az anyagi javak és a gazdasági tőke hiányáért. A becsületkódex megsértését azonnali kizárással büntetik, mint azt Ortwein regényében azon nők példáján láttuk, akik engedtek a bűn és/vagy a pénz csábításának.

Ezt a kissé paradox logikát nem könnyű közvetíteni, állandóan sulykolni kell, hogy az érintett csoport tagjai elfogadják. Ortwein számos példával bizonyítja az erkölcsös élet előnyeit. A boszorkány által fogvatartott egyik lány visszautasítja egy gyárigazgató közeledését, és inkább munkaslány marad; egy bukott lány sajnálja, hogy nem választotta a helyes utat; még a jó útra tért báró is kispolgári erkölcsöket hirdet.

A báró kivételével minden szereplő egyszerű származású. A regény olyan életutakat mutat be, melyek katasztrófába torkollnak, mert a pénzéhes szereplők a felsőbb osztályokkal akarnak kapcsolatba kerülni. De a becsületkódex könyörtelen, ilyen kiengedést nem tűr el. Aki az adott osztályhoz tartozik és betartja a kódex szabályait, az profitálhat a szolidaritás, osztályösszetartás előnyeiből, de egyúttal kiteszi magát

a fenyegetésnek, mely szabályszegés esetén szigorú szankciókat helyez kilátásba. Az 1850-es évektől megnő a kísértés, hogy a kispolgárság normáit figyelmen kívül hagyják, mert a gyárak konkurenciája miatt a kisiparosok tönkremennek (Fröhlich 1851: 8–9; a „tiszteességről”, mely fontos ahhoz, hogy munkát találjanak, lásd még 27–28). Sok mesterember arra kényszerül, hogy nagyüzemben dolgozzon (Verlagssystem), a pauperizmus elterjed, a gyári munkásoknak nincs lehetőségük házasodni, a törvénytelen gyerekek száma nő. Mindez a nép egy részének proletarizálódásához vezet.

Amikor a populáris regény erkölcsi propagandájáról beszélünk, nem szabad elfelejteni, hogy a helyi szenzációs regénynek kettős olvasata van: egyrészt vigaszt nyújthat az egyszerű származású, tiszteességes fiataloknak, másrészt lehetővé teszi, hogy az irodalmi fikción belül, a megengedett keretek között, kiélvezzék a tiltott dolgok és a szabályok áthágásának örömét.

Szilágyi Ildikó fordítása

Bibliográfia

- Bourdieu, Pierre 1992: *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Éditions du Seuil
- Bruckmüller, Ernst 1992: *Wiener Bürger. Selbstverständnis und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum fin de siècle*. In: Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter – Bruckmüller, Ernst – Heiss, Hans (szerk.): „*Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit*”. (Bürgertum in der Habsburgermonarchie 2) Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 43–68.
- Casanova, Pascale 1999: *La république mondiale des lettres*. Paris: Seuil
- Casanova, Pascale 2002: Consécration et accumulation de capital littéraire. La traduction comme échange inégal. *Actes de la recherche en sciences sociales* 144. 7–20.

- Fröhlich, Rudolf 1851: *Die gefährlichen Klassen Wiens. Darstellung ihres Entstehens, ihrer Verbindungen, ihrer Taktik, ihrer Sitten und Gewohnheiten und ihrer Sprache*. Wien: Wenedikt
- Joch, Markus – Wolf, Norbert Christian 2005: *Text und Feld. Bourdieu in der literaturwissenschaftlichen Praxis*. Tübingen: Niemeyer
- Kossdorff, Karl-Heinz 1969: *Die Wiener Lokalpresse im 19. Jahrhundert. Von der Gründung des ersten Volksblattes bis zur Aufhebung des Zeitungsstempels (1850–1900)* (Unpublished doctoral dissertation). Wien: Universität Wien
- Kürnberger, Ferdinand 1857: *Das Goldmärchen*. Pesth – Wien – Leipzig: Hartleben
- Lengauer, Hubert 1985: *Nachwort*. In: Ferdinand Kürnberger: *Der Amerikamüde*. Wien – Köln – Graz: H. Böhlau Nachf
- Martin, Jean-Pierre (szerk.) 2010: *Bourdieu et la littérature*. Nantes: Éditions Cécile Defaut
- Melischek, Gabriele – Josef Seethaler 2005: Von der Lokalzeitung zur Massenpresse. Zur Entwicklung der Tagespresse im österreichischen Teil der Habsburgermonarchie nach 1848. *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 7. 52–92.
- Schimmer, Gustav Adolf 1874: *Die Bevölkerung von Wien und seiner Umgebung nach dem Berufe und der Beschäftigung*. Wien: Ueberreuter
- Schneider, Jost 2004: *Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland*. Berlin – New York: de Gruyter
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1861: N. F. Bd. 3*. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei
- Wurzbach von Tannenberg, Constant 1857: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des östreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1855. Dritter Bericht*. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei

A francia populáris regény cseh fordításai a 19. században és a 20. század elején

Történelmi bevezetés

A Habsburg Ház 17–18. századi politikai döntéseinek eredményeképpen a cseh területeken a 19. század elején gyakorlatilag nem létezik cseh nyelvű irodalom.¹ Az 1770-es években cseh származású osztrák értelmiségiek indítják útjára azt a mozgalmat, melynek célja a cseh nyelv és irodalom megújítása. A 19. század végén már virágozik a cseh irodalom, és az európai irodalom szerves részét képezi, köszönhetően többek között a cseh nyelvre nagy számban fordított francia műveknek. Mely művekről van szó? Victor Hugo vagy Émile Gaboriau műveiről? A fordítások meglepően nagy száma a 19. században és a 20. század elején a korabeli cseh olvasóközönség francia populáris irodalom iránti érdeklődéséről tanúskodik. Milyen szerepet játszik a francia populáris regény fordítása a cseh megújulásban?

A 18. század végén és a 19. században formálódó új elit, cseh anyanyelvű nemesiség híján, a népi rétegek és a kispolgárság tagjai közül kerül ki. A cseh megújulás kezdeményezői, a cseh származású értelmiségiek és tudósok, az osztrák rendszer-

---

1 Az 1620-as fehérhegyi csata a harmincéves háború első jelentős ütközete. Csehország fővárosától, Prágától néhány kilométerre zajlik, és a vereség Csehország függetlenségének végét jelenti. A főként protestáns cseh területek egyik napról a másikra a szigorúan katolikus Habsburg dinasztia uralma alá kerülnek. A nemzeti összeomlás után a nemességet és az értelmiségi elitet megtizedelik vagy száműzetésbe kényszerítik. A cseh nyelv használata fokozatosan megszűnik az irodalom, a jog, stb. területén. Néhány évtized elteltével már csak a népi, főként paraszti rétegek kommunikációs eszköze.

ben végzik tanulmányaikat, mely csak német nyelven biztosítja a közép- és felsőfokú oktatást.

A modern nemzetállamok születését megelőzően széles körben terjedő nacionalista eszmék hatására a „nemzetébresztők” első generációja arra törekszik, hogy helyreállítsa a cseh kulturális és történelmi folytonosságot, mely a harmincéves háborút követő Habsburg uralom miatt megszakadt. E mozgalom legfontosabb képviselője Josef Dobrovský (1753–1829), a felvilágosodás tudósa, a szlavisztika megalapítója. Dobrovský még nem tartja lehetségesnek a cseh nyelv rehabilitációját, mely az írott nyelvhasználatból másfél évszázad alatt szinte teljesen eltűnt. A nemzetébresztők második generációját Josef Jungmann névével szokás fémjelezni, aki első cseh nyelvtanárnaként előbb a Litoměřice gimnáziumban (1800-tól), majd a Károly Egyetemen tanít. A második generáció tagjai a polgárság körében küzdenek a cseh nyelv elfogadtatásáért, valamint a cseh nyelvű irodalom megújításáért. A nem német nyelvű irodalmak fordítása azt hivatott bizonyítani, hogy a cseh nyelv alkalmas költői üzenet közvetítésére. A kevés korabeli példa közül az egyik legismertebb Jungmann Chateaubriand *Atala* (1802) c. könyvének fordítása, mely mindössze 3 évvel az eredeti után (1805) jelenik meg.

Magától értetődik, hogy a francia (vagy más nyelvű) irodalom a cseh tartományokban a 19. század első felében a Habsburg Birodalom hivatalos nyelvének, a németnek a közvetítésével jut el. Például George Sand kétségtelenül nagy hatást gyakorolt az első jelentős cseh nyelvű írónőre, Božena Němcovára (1820–1862). George Sand műveit a Nemzeti Könyvtárban az 1830–1858 közötti időszakban főként német kiadásokban és fordításokban lehet megtalálni. Jóllehet az első cseh Sand fordítás (*Leone Leoni* című regénye, 1834) már 1836-ban megjelenik. A második fordításra, az *Ördögmocsár* c. regény színházi adaptációjára (*La mare au diable*, 1846) azonban 1858-ig várni kell. Nyilvánvaló, hogy Němcová (korai halála miatt) csak a német fordításokon keresztül ismerhette Sand műveit.

A Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtárának gyűjteménye

A könyvtári katalóguscédulák alapján megállapíthatjuk, hogy az 1850-es évektől a fordítás folyamatosan elterjed és végigkíséri a hazai irodalom kibontakozását. A fordítás – urbánus tevékenységként – segíti újjá teremteni a helyi kultúrát. Igaz, eleinte a helyi művek alapvetően didaktikus célokat szolgálnak, főként a kispolgári, népi, paraszti közönség igényeinek próbálnak megfelelni. Felvetődik a kérdés, hogy mit is fordítanak ebben az időben.

A Nemzeti Könyvtár gyűjteményében végzett kutatásaink során legalkalmasabb viszonyítási alapnak a 19. századi francia irodalom vitathatatlan „királyát”, Victor Hugót tekintettük. A Nemzeti Könyvtárban *Victor Hugo, 1802–1885* címszó alatt 529 katalóguscédula található. A legrégebbi – egy Berlinben kiadott két kötetes, francia nyelvű antológia Hugo verseiből – 1841-ből való. A második katalóguscédula húsz évvel későbbi: Vincent Vávra Halštalský 1863-ban lefordította cseh nyelvre a *Nyomorultak* négy kötetét (mindössze egy évvel az eredeti megjelenése után). Ezt követően számos fordítás jelenik meg, de rendszertelenül – a 20. század elejéig ritkák a versfordítások. A 19. század végéig Hugo politikai írásai közül is csak két szöveget ültettek át cseh nyelvre: az 1850. január 15-i parlamenti beszédét és felszólalását az egyház iskolai befolyása ellen (1888).

A populáris irodalom legnagyobb klasszikusa, idősebb Alexandre Dumas (1802–1870) 771 katalóguscédulával képviselteti magát a Nemzeti Könyvtárban. Az első 1842-ből származik, Dumas *Tizenöt nap a Sínain* (*Quinze jours au Sinai*) című utleírásának fordítása. Cseh nyelvre legtöbbet fordított műve *A három testőr* (*Les Trois mousquetaires*, 1844, 1845). Az első két kötet 1851–1852-ben jelenik meg František Bohdan Tomsa fordításában. A fordítások és kiadások számát tekintve második helyen a *Monte-Cristo grófja* áll (*Le comte de Monte-Cristo*, 1844–1845). Érdekes megjegyezni, hogy a cseh tartományokban először csak J. Hoffmann adaptációja jelenik meg (több kiadásban, 1854, 1864 és 1876) *Monte-Cristo lakatlan szigete, történet fiataloknak és felnőtteknek* címmel. A nagy sikerre való tekintettel 1894-ben František

Krátký ugyanezen a címen egy új adaptációt jelentet meg (valószínűleg az 1854-es első változat elavult nyelvezete miatt). A *Monte-Cristo grófia* első teljes fordítása Aleš Šubrt nevéhez köthető (1861). A regénynek megszámlálhatatlan újabb és újabb kiadása és fordítása jelent meg azóta. A legutóbbi, 2013. évi fordítás alapjául egy angol adaptáció szolgált (*sic*).

Ami a híres francia folytatásos regények íróit illeti, azt találjuk, hogy míg Frédéric Soulié a 19. században egyáltalán nem fordították cseh nyelvre (csak két fordítása jelenik meg 1920 és 1930 között), addig Eugène Sue regényeinek fordításai rendszeresen kerültek kiadásra 1850 és 1870, majd 1915 és 1937 között. Sőt 1945, azaz a kommunista hatalomátvétel után is, holott jól ismertek a „polgári irodalommal” szembeni megtorló intézkedések. Fontos megjegyezni, hogy többségében szlovák nyelvű fordításokról van szó.

A bűnügyi regények szerzői közül a következő írók vizsgálatára szorítkozunk: Paul Féval (1816–1887), Fortuné du Boisgobey (1821–1891), Henri Cauvin (1847–1899) és Émile Gaboriau (1832–1873).

A Paul Féval neve alatt talált 47 katalóguscédulából 32 cseh, 6 pedig szlovák nyelvű fordítás és újranyomás. Az első cseh területen (Prágában) kiadott fordítás 1847-ben jelent meg, még németül. Féval cseh nyelven csak 1870-től van jelen (1900-ig mindössze két fordítással). A Féval fordítások felfutása az 1920-as és az 1930-as évekre tehető, majd az 1960-as évek kulturális mozgalmi idején újra megelégnül irántuk az érdeklődés. A *Púpos (Le Bossu)* legutóbbi kiadása 2008-ban jelent meg. Fortuné du Boisgobey esetében 15 katalóguscédulát jegyeztünk fel (ebből 9 pertinens témánk szempontjából). 1887-től 1898-ig öt fordítás jelenik meg. 1937 óta nem adták ki újra. Henry Cauvin egyetlen fordítással szerepel a gyűjteményben: *Maximilien Heller* című híres bűnügyi regényét 1922-ben fordították le cseh nyelvre. Émile Gaboriau ellenben 52 katalóguscédulával képviselteti magát, melyből 15 cseh, 10 pedig szlovák nyelvű fordítás. 1890-ben jelenik meg az első és egyetlen 19. századi fordítás. Egyébként Gaboriau fordítástörténete a cseh területeken klasszikus sikertörténet: rendszeresen megjelenik 1903 és 1909, majd 1924 és 1934 között, majd az 1960-as években. Az 1960-as és

az 1970-es években rendkívül nagyra értékelik Gaboriau-t a szlovák kiadói körök (hat fordítás és számos újrakiadás).

Konklúzió

Megállapíthatjuk, hogy a francia populáris irodalom fordításai (beleértve a bűnügyi regény és előfutárai új műfaját is) organikus módon beépülnek a cseh irodalmi térbe a 19. század második felében, majd még intenzívebben a 20. század elején.

Ez nemcsak annak köszönhető, hogy a 19. század második felében megjelenő francia populáris regények száma növekszik (az említett szerzők többsége főként az 1850-es évektől publikál), hanem annak is, hogy az 1860-as években az irodalmi nyelvet megújító cseh ébredés korszaka nagyjából már befejeződött (bár a nyelv megtisztítására irányuló törekvések elhúzódnak a 20. század elejéig).

A vizsgált korszakban a cseh nyelv alkalmassá vált arra, hogy tolmácsolja a külföldi irodalmak remekműveit, a fordítók számára ez presztízskérdés. Másrészt a cseh olvasóközönség már elég széles körű ahhoz, hogy a tömegirodalom fordítása gazdasági értelemben kifizetődő legyen. A századfordulón ráadásul jó néhány éles szemű és franciául tudó szakértő akad a kiadói körökben. A könyvtári gyűjteményben egyes szerzők (Gaboriau, Féval, Boisgobey) neve alatt csak a cseh fordítások vannak feltüntetve, vagyis a 19. század elején megszokottól eltérően már nem kell nyilvántartani a különböző külföldi kiadásokat. Ez szintén azt mutatja, hogy a cseh nyelvű irodalom tömeges által fogyasztott irodalomná vált. A bibliográfiai jegyzetekből az is kitűnik, hogy még a magas kultúrához tartozó szerzők is sokkal inkább regényíróként, mint költőként tarthatnak számot az olvasók érdeklődésére.

Mindezekből következik, hogy a 19. század végén a cseh kultúra helyreállításának folyamata befejeződött és a cseh tartományok kulturális sokszínűsége vetekszik az azonos gazdasági fejlettségű európai országokéval.

A francia populáris irodalom fordításainak nagy száma egyfelől tanúskodik a cseh iskolázott népesség újdonságok iránti érdeklődéséről, ideértve a fogyasztói társadalom kulturális termékeit is, másfelől közvetve jelzi intellektuális érettségét az európai kulturális térben.

Miért fordítanak sokat a csehek? A cseh megújulás időszakában a fordítás segít leküzdeni a cseh társadalom kishitűségét, a 20. század elején, és főleg Csehszlovákia 1918-as évi megalakulása után pedig kiemelt fontosságú, mert erősíti az ország nyugati kultúrához való tartozását. Ez a fordításkényszer egyébként napjainkig tart. A francia populáris irodalom fordításainak célközönsége a cseh irodalmi kontextusban a 19. század eleje óta a kis- és középpolgárság. Ezek az osztályok a fordításokat saját céljaikra használják: lehetővé teszik a társadalmi és kulturális felemelkedést a német által uralt földrajzi és kulturális térben.

Szilágyi Ildikó fordítása

Bibliográfia

- Hrabák, Josef – Jeřábek, Dušan – Tichá, Zdeňka 1978: *Průvodce po dějinách české literatury*. Praha: Orbis
- Raková, Zuzana 2011: *Francophonie de la population tchèque 1848–2008*. Brno: Masarykova Univerzita
- Raková, Zuzana 2014: *La traduction tchèque du français*. Brno: Masarykova Univerzita
- Rubáš, Stanislav (szerk.) 2012: *Slovo za slovem: s překladateli o překládání*. Praha: Academia
- Národní knihovna České republiky: <https://www.nkp.cz/katalogy-a-db/katalogy-nk-cr> (letöltve 2016. 01. 17.)
- Moravská zemská knihovna: <https://www.mzk.cz/katalogy-database> (letöltve 2016. 01. 17.)

A Magyar Királyság városainak látványstruktúrái a századforduló képeslapjain

A modern város és a modern városi látvány kutatásának tradíciói

A város és a polgárság iránti érdeklődés a magyar történettudomány kedvelt témái közé tartozott a nyolcvanas évektől kezdődően, a rendszerváltás után pedig rendszeres intézményesülésen esett át e terület (ehhez a folyamathoz lásd Szívós 2014: 183–199). Ahogyan Gyáni Gábor rámutatott, a várostörténet-írás volt az az irányzat, ahol a marxista történetírói kánonnal való szakítás végbemehetett, illetve ott volt a városbiográfia-írás lokális tradíciója is, s e két irányzat a várossal kapcsolatos irodalom mennyiségi megnövekedéséhez vezetett (Gyáni 2012: 6–7). Az elmúlt években másfajta érdeklődés is serkentette a városkutatást: a vizuális kultúra és a város mint mediális tér iránti kíváncsiság – így az intézményesülő média- és kommunikációtudomány is izgalmas kutatási terepet látott a jelenségben. Érdekes módon ez az érdeklődés nemcsak a kortárs városi rétegződések vizsgálata és a városi arculatépítés köré rendeződött (lásd főként N. Kovács – Böhm – Mester 2005; Szijártó 2010), hanem a történeti folyamatok iránt sem volt érzéketlen. Füzi Izabella (Füzi 2015) és Tóth Benedek (Tóth 2014) a populáris látványstruktúrák kutatása felé fordultak, s a modern nagyvárost a látványtársadalom helyszínéként fedezték fel, felvázolva olyan kutatási programok lehetőségeit, melyek új nézéstapasztalatok színtereként, a szórakozás, a szabadidőkultúra és a modern identitás metszéspontján elhelyezkedő diszkurzív térként tekintenek a városra. Azok a folyamatok, melyekről a továbbiakban beszélni fogok, ahhoz a történeti jelenséghez kapcsolódnak, amit Benevolo „ipari városnak” nevez (Benevolo 1994:

173–203), annak a térnek, mely az európai táj válságából alakul ki, s melynek legmeggyőzőbb példája az „haussmannizált” Párizs (Schwartz – Przyblyski 2004). Ennek az átalakításnak a legnagyobb hozadéka a köztér és a magánterület közötti radikális különbségtétel.

Jelen vizsgálat a történettudomány és a mediális kultúratudomány két irányzatát kombinálja, s Magyarország városainak látványszerkezetét vizsgálja egy sajátos médium, a képeslap prizmáján keresztül. A történettudomány azon megközelítéseiből, melyek a *város mint folyamat* koncepciót alkalmazzák (Gyáni 2012: 9), a várostípusok, a városok rang-méret besorolásának kérdését, a városhálózatok leírásának problémáját veszem át mindazokkal a szempontokkal, melyek a városként való besorolás és az urbanizáció eltérő kulturális modelljeinek vizsgálata kapcsán felmerülnek. Fontosnak tartottam egy olyan vizsgálat keretét megteremteni, mely nem torzít a modern európai nagyvárosokhoz hasonló magyar városi terek javára, hanem azt is figyelembe veszi, amit Gyáni Gábor Ady Endre szavaira visszavezetve „Városos Magyarországnak” nevez, vidéki urbanizációnak, a magyar specifikumú agrárváros és a „nyugatias” városi képződmények sajátos kombinációjának. A mediális kultúratudomány területéről meríteni némiképp nehezebb, hiszen egyelőre ígéretes kezdetekről beszélhetünk. Ezekből a kutatásokból a vizuális kultúra történeti keretei iránti érdeklődést, a tájstruktúrák és tájtapasztalatok megfoghatóságát, adatolhatóságát érintő kérdést veszem át. E perspektívában azt kell figyelembe vennünk, hogy a tömeglátványosságok kutatásának hagyománya milyen forrásokra alapozva írta meg a nemzetközi modern nagyvárosok vizualitásának történetét. Vanessa R. Schwartz, Haejeong Hazel Hahn, Dominique Kalifa munkái feszes kategóriákat rendelnek a városi terek populáris látványtapasztalatához, s ezekből kiindulva összerakható egy olyan séma, mely a magyar városok esetében is alkalmazható. A magyar szakirodalomban felvetődtek már korábban is olyan lehetőségek, melyek tematizálták a populáris látványstruktúrák kérdését, azonban a források sokfélesége miatt a vizsgálatok csak részben vittek végig szisztematikus adatfeltárást. Kolta Magdolna (2003), Szajbély Mihály (2008) és Füzi Iza

bella (2015) is nagy hangsúlyt fektetett a fotográfiai látással megjelenő térmediálás lehetőségeire, az intermediális látványtapasztalat megjelenésére, illetve ennek irodalmi reprezentációjára, s ezt a jelenségekört Tóth Benedek (2014) beszédmódként is tematizálta. Gyáni Gábor a Budapestről készült festményekeket elemezte módszeresen a látványtapasztalatok kérdésköréből kiindulva (Gyáni 2005).¹ Ezeket a kutatási előzményeket és perspektívákat szándékszom ötvözni a továbbiakban képeslapok tartalomlemzéséből kiindulva.

Mi a város, melyek a magyar városok?

A jelzett periódus magyarországi városaival kapcsolatos irodalomból két jelenség megértése segítheti vizsgálódásunkat. Az egyik a városi terek nagyságát, a társadalmi folyamatokban betöltött szerepét, a másik pedig e városok hierarchiáját, a vizsgálandó városok kijelölését illeti.

A dualizmus korszakával kapcsolatban az egyik legtöbbször olvasható tétel az erőteljes városiasodásra vonatkozik, melyet egy ellentétes irányú folyamat, a tanyásodás egészít ki. 1869-ben a népesség 13%-a, a korszak végén pedig 20%-a élt városokban (Gyáni 2012: 19). E tézissel kapcsolatban Gyáni joggal veti fel azt a kérdést: tudjuk-e, hogy ez az adat mit jelent? Hiszen a kölcsönös függőségelmélet perspektívájában, ahol tudnivaló, hogy Anglia népességaránya egy századdal korábban nézett ki ugyanígy, ez az érték alacsony. Továbbá a nemzetközi urbanizációs kutatások általában az ipari tevékenység folytatását tekintik a városlakók jellemzőjének, míg Magyarországon

---

1 Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a városi terek látványszerkezetével olyan kutatások is foglalkoznak, melyek módszertani szempontból nem a látvány mediális sajátosságaira hangsúlyt fektető irányzatot erősítik. Itt emelném ki a *Tanulmányok Budapest múltjából XXVI.* tanulmánykötetet (Szvoboda Dománsszky 1997), mely Budapest vizuális kultúrája szempontjából számos izgalmas forrást dolgoz fel. Lásd főként Zeidler Miklós (9–89.), Bakó Zsuzsanna (111–127.) és Basics Beatrix (127–137.) tanulmányait.

az iparosodás és az urbanizáció nem teljesen azonos jelentéssel bíró fogalmak. A városi terek látványtapasztalatát illetően sem mellékes ez a kérdés, hiszen a bérházak és gyárépületek uralta városi tér nem fedi le szükségszerűen azt a tapasztalatot, amit a magyarországi városok ezidőtájt nyújtottak. A korszak monografikus feldolgozásában Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán úgy fogalmaznak, hogy a városiasodás ismérvei (cívisházakat helyettesítő bérpaloták és polgárházak, a megnövekedett forgalom ellátására alkalmas széles utak, a szabadidős tevékenység szervezésére alkalmas sétányok és parkok, szaküzletek és áruházak) mindösszesen Budapest esetében azonosíthatók. „A többi település között a tőkés modernizáció és az urbanizációs folyamat alakított ki új, az eddiginél szorosabb kapcsolatrendszert és hierarchiát. A korszak legfontosabb, több megyére kiterjedő regionális szereppel bíró városai – Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Pécs mellett, az egymással versengő Győr–Sopron, Kassa–Miskolc, Debrecen–Nagyvárad, Arad–Temesvár párok és Szeged – funkciójukat a városhálózat elemeiként tölthették be. Mellettük a megyeszékhelyeknek és a vasúti centrumoknak volt komolyabb feladata abban, hogy a vidéket a modern piacgazdaság és a polgárosodó társadalom fejlődésének áramába kapcsolják” (Gergely 2005: 430).

Ehhez a gondolatmenethez hozzá kell vennünk azt az országhatárokon belüli folyamatokat üresre záró meglátást, hogy a századfordulón mindössze két nyugat-európai jellegű városa volt Magyarországnak. Az egyik Budapest, a másik pedig Szeged. Budapest kitüntetett pozíciója korábban is megvolt, annak ellenére, hogy a 18. század végén még a Pestet és Budát egybefogó adatfelvétel sem hozott elégséges lakosszámot ahhoz, hogy Magyarországnak metropolisza legyen (ld. Gyáni – Kövér 2004: 56). A 19. századra lejátszódik egy erőteljes városállomány-csere, melyből ebben az időszakban a nagy határú alföldi városok kerülnek ki győztesen – ezek teszik ki a városi jellegű települések háromnegyedét. A 20. század elején ismét a kisebb városok fejlődése lesz erőteljesebb. Kövér György hívja fel a figyelmet a következő átalakulásra. Míg az 1787-es városi toplistán Budát-Pestet-Óbudát Debrecen, Pozsony, Kecskemét, Szeged, Szabadka, Selmec- és Bélabánya, Brassó, Eger és Miskolc követi, 1910-re ez a ranglista

úgy alakul át, hogy Budapest után közvetlenül Szeged, Szabadka, Debrecen, Pozsony, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárad, Arad majd Hódmezővásárhely következik a népességszám szempontjából (uo. 57–58). Mekkora azonban ezek a települések a népességszám tekintetében? Amennyiben ötezer lakos feletti települést tekintünk városnak, annyiban 1896 és 1910 között e települések száma 239-ről 417-re ugrik. Százezer fölötti lakossal mindössze Budapest és Szeged rendelkezett – Szeged lakossága 118 ezer 1900-ban (Gyáni 2012: 19). Budapest növekedése európai szinten is gyorsnak tekinthető, hiszen az 1850-ben 186 ezer lakost számláló város 1900-ra Európa nyolcadik legnagyobb városa lesz London, Párizs, Berlin, Bécs, Szentpétervár, Moszkva és Hamburg után. A Nagybudapestnek nevezett jelenség 1910-ben 1,1 millió lakost számlál. Ugyanakkor szintén Budapest az ipari fejlődés központja, ekkor Magyarország ipari termelésének 20 százalékát biztosítja. Etnikai szempontból a város lakosságának növekedése homogenizációt is jelent: 1850-ben a város lakosságának 33 százaléka magyar és ez az arány 1910-re 86 százalékra emelkedik. E két várost követően a századfordulón Szabadka 94,6 ezer, Debrecen 92,7 ezer, Pozsony 78 ezer, Temesvár 72,5 ezer, Kecskemét 66,8 ezer, Nagyvárad 62,4 ezer, Arad 63,2 ezer, Hódmezővásárhely 62,4 ezer, Kolozsvár 60,8 ezer lakost számlál. Trianon után jelentőset változik a helyzet: a fentebbi listáról hat város esik ki.

A korábbiakban vázolt listát felül kell vizsgálnunk annak a dilemmának a fényében, melyet a fentebb már idézett „a város mint folyamat” kifejezés fed le. A fentebbi sor a városi lakosság számbeli nagyságát és a népességkoncentrációt veszi alapul. Ez a magyar szakirodalomban erőteljesen meghonosodott ún. *rank-size elemzés*. Ugyanakkor azonban a városiasság számos más tényezőtől is függhet. Minthogy a következőkben kialakítandó listát más szempontokkal is összevetettem, vázolom azokat a nézőpontokat, melyeket a városiasság versengő kritériumaiként említeni szoktak. Az egyik igen komoly háttérrel rendelkező szempont az, mely a város jogi fogalmából indul ki. A vizsgált korszakot illetően 1870-ben a korábban előjogokat élvező szabad királyi városok közül választják ki azokat, amelyek a *törvényhatósági jogú városok* listájára felke-

rülnek. E cím elérésének kritériumai között a népességszám is ott volt: 12 ezer fő jelentette az alsó határt. E fogalmak szerint értett város 1910-ben 138 volt Magyarországon (Gyáni – Kövér 2004: 55).

Következő szempontként a funkcionális városszemléletet kell megneveznünk, mely abból indul ki, hogy a városiasság kritériumai egyébként is változóak, így a városiasság vizsgálatában azt kell előtérbe helyezni, hogy mely települések felelnek meg a korban bevett várossal kapcsolatos elvárásoknak. Ez a szempontrendszer igen fontos lehet egy olyan korszakban, melyben a városiasság kritériumai amúgyis változóban vannak. Kövér összegző meglátása szerint a 19. században az alapvető városi funkciók a következők: az ipar, a kereskedelem és a kulturális funkció. Ezt a szempontot viszi tovább a központihely-elmélet, mely városnak tekinti azokat a településeket, amelyek megfelelnek a városiasság funkcionális szempontjainak, ugyanakkor azonban az adott település funkcióinak térbeli érvényesülését is méri. Magyarországon e szempont vezethet a piacközponti szerepkört betöltő települések vizsgálatához és városként kezeléséhez. E kritériumokat is figyelembe véve egy 1900-as vizsgálat a következő városokat helyezi centrális pozícióba: Budapest után Pozsony, Zágráb, Kolozsvár, Szeged, Kassa, Debrecen, Temesvár, Pécs, Arad és Nagyvárad következik (Gyáni – Kövér 2004: 60). A fentebb idézett listával összevetve látható tehát, hogy Szabadka, Hódmezővásárhely, Kecskemét lemarad, Kassa, Pécs és Zágráb pedig feltűnik a toplistán. Kövér megfogalmazása („A központihely-elmélet és a funkcionális szemlélet alapján már nem egyszerűen egy településállomány rajzolódik ki, hanem az egyes elemek kapcsolatba is kerülnek egymással, mintegy létező hálózatot alkotnak...” – Gyáni – Kövér 2004: 61) jól mutatja, hogy érdemes ehhez a toplistához tartani magunkat, ha a különféle szemléletmódok között súlyozva az egyes városok tényleges horderejét szeretnénk figyelembe venni a dualizmus Magyarországon. E két lista kombinációjának eredményeképpen az általam a későbbiekben vizsgált városok sorrendben a következők: Budapest, Szeged, Szabadka / Subotica, Debrecen, Zágráb / Zagreb, Pozsony / Bratislava, Miskolc, Temesvár / Timișoara, Nagyvárad / Oradea, Kolozsvár / Cluj-Napoca.

E sokféle szempontot egyaránt figyelembe vevő felosztás alkalmas lehet arra, hogy egy etnikai és kulturális szempontból annyira sokrétű ország, mint a korszak Magyarország, eltérő típusú és jelentőségű városait egy fogalomhálóbba vonja, s ne csak az európai modernizációs trendeknek megfelelő Budapestre és Szegedre figyeljen.

Mi látható a városban?

A fentebbiekből láttuk tehát, hogy melyek a történeti szempontból vizsgálandó városok. Gyáni azon megállapításából kiindulva, hogy „az tesz igazán várossá egy adott helyet, ahogyan kinéz” (Gyáni 2012: 30), ebben az alfejezetben arra keresem a választ, hogy milyen vizuális ismérvei lehetnek a városi térnek. Mindezen kritériumok azonosítása azért is szükséges, mert a képeslapok látványvilágát e szempontok szerint fogom kódolni. Bár természetesen nagyon fontosnak tartom azokat a modernitás és a nagyváros fogalmát a *flâneur* tekintetéhez és a látványképzéséhez kapcsolódó megállapításokat, melyek a nagyvárost alapvetően vizuális tapasztalatképzőként határozzák meg (ld. Jonathan Crary, Martin Jay, Svetlana Alpers és természetesen Walter Benjamin klasszikus írásait – ezekkel mind Tóth, mind Füzi részletesen foglalkoznak, ezért itt csak érintőlegesen említem), itt egy olyan fogalmi háló kidolgozására teszek kísérletet, mely a nagyváros-tapasztalatot vizuális hívószavak köré tudja rendezni és a látvány kvantifikációját is lehetővé teszi.

Kiindulópontként érdemes azt figyelembe vennünk, hogy a nyugat-európai város ösmintái Bécs és Párizs. Szívós Erika Carl E. Schorske könyvének recepciójáról írva fogalmazta meg a következőket: „Sokan érezhették úgy, hogy a korábbi közkedvelt kliés (keringők, operettek, Sissy-legendárium stb.) mellett kialakult egy intellektuálisabb típusú fogyasztásra alkalmas 'Bécs 1900' klisé is, amelyhez a kritikusabb szemlélők egyre növekvő türelmetlenséggel viszonyultak” (Szívós 2014: 200). Ez a Bécs-kép, mely a Musil–Loos–Freud–Schönberg stb. nevekkel fémjelezhető kulturális kö-

zeg szisztematikus vizsgálatán és hegemon pozícióba juttatásán alapult, a Schorske-kritikus történetírásban kiegészült a kisemberek kultúrája és városa iránti érdeklődéssel. Ebben beletartozott az operett, a külváros, a Práter, a fürdőhelyek, az orfeumok és a kabarék. Ezt a Bécs-képet érdemes összeolvasni azzal, mely Hanák Péter Kert-Bécs Műhely-Budapest oppozíciójából kindulva a magyar szakirodalomban olyan erőteljesen fejtette ki hatását. Hanák ebben az oppozícióban a szellemi székváros és a parvenü nagyváros közötti kettősséget, Budapest rohamos fejlődését provincializmusként és a feudális múlt maradványaként olvasta (Hanák 1988: 130–173). Ebben a torzított, nagyhagyományú és kétségkívül máig ható olvasatban azonban éppen a populáris tömeglátványosságok folytonossága nem vált láthatóvá. A születőben levő látványipar formáiból kiindulva több hasonlóságra és folytonosságra lehetne talán bukkanni Bécs és Budapest, illetve a századfordulós vizualitás másik nagy monstruma, Párizs és Budapest között. Némi módosítással ezeknek a formáknak érdemes utánamenni. Hazel Hahn állítja (Hazel Hahn 2006: 67), hogy Párizs látványosság szerkezete már a Georges Haussmann-i városátalakítás előtt elkezdett kialakulni, s a *boulevard* tulajdonképpen nem tett mást, mint befejezte a korábban elkezdett folyamatot. Dominique Kalifa pedig a látványipar formáiként különítette el a látványosságokat (Kalifa 2001: 38–55). Ezeket a formákat fogjuk megnézni a továbbiakban.

Kalifa szerint a populáris kultúra létrejöttékor szövetséget kötött a vizualitással, a tömegkultúra a látható és a látvány kultúrája, olyan látványé, mely a valóság szintézisének létrehozására törekszik. Ebben az állításban két feltételezés van: egyrészt a populáris kultúra komoly és alternatív kísérlet a valóság (társadalmi, gazdasági, politikai) hierarchiáinak megértésére és kritikájára (vagyis korántsem szoftver a komolyan vehető racionális hardver mellett, hanem éppen olyan megbízható valóságvonatkozással rendelkezik, mint a racionalitásra alapozó beszédmódok), illetve ebben a kulturális fogyasztástípusban a nézés általi befogadásnak van központi szerepe. A látványosságok formáit a következőkben adja meg: városi látványosságok és kapcsolódási formák – utcák, ünnepek, cirkusz és attrakciók; népszínház és annak hanyatlása; kabaré,

orfeum; világkiállítások; látványsportok. Füzi Izabella a populáris látványosságok között a milleniumi ünnepségek látványvilágát tárgyalja legelőször. Ezt követően a kávéházat, a vurstlit (ehhez a jelenséghez lásd Granasztói Péter klasszikus tanulmányát – 1997), az orfeumot, a nagyvárosi utcát, a városligeti mulatóhelyeket, a panorámát (a Rotundában bemutatott Feszty-körkép), a komédiásbódékat és körhintákat, illetve a népszínműveket, operetteket, bohózatokat színre vivő Magyar Színpadot, legvégül pedig a mozgókép elődjeit említi (Füzi 2015). Ez utóbbi példákat Kolta Magdolna fantazmagóriákat, ködképeket, színezett diapozitíveket érintő kutatásaira alapozva tárgyalja. Érdeemes megjegyeznünk, hogy e téma a 19. századi irodalomtörténet figyelmét sem kerülte el, Szajbély Mihály az „intermediális randevúk” fogalma alá sorolta a fotográfiai látás irodalmi szövegekben megjelenő alakzatait (Szajbély 2008).

A fentebbiekben jelzett kutatási tradíciók, illetve az általam átnézett képeslap-anyag tapasztalatát is felhasználva az alábbi kódokat keresem vissza a képanyagban:

1. a modern város új térstruktúrái – körút, utca, terek;
2. a modern város épületei – bérház, intézményi székhelyek, bíróság, a tudás új terei, városházák, gyárak stb.
3. városi bútorzat és tömegközlekedés – hirdetőoszlopok, padok, megállók, tömegközlekedési eszközök, személyautók;
4. szabadidős tevékenységek helyszínei – kávéház, cirkusz, orfeum, vurstli, mozi, park;
5. turizmus és vásárlás alakította térstruktúrák: szállodák, boltok, áruházak, bankok, egyéb kereskedelmi terek.

Az eddigiek alapján van egy városlistánk, illetve egy szempontrendszerünk. E ketőt a továbbiakban úgy fogom közelíteni egymáshoz, hogy a felsorolt tizenegy város képeslapjain keresem a felsorolt öt szempontnak megfelelő vizuális elemeket annak érdekében, hogy azonosíthassam, mennyire feleltethetőek meg a magyar városok a modern nagyváros látványstruktúrájának. A képeslapok az OSZK *Magyar képeslapok 1945 előtt* archívumából származnak. Érdekes módon már az egyes városokat ábrázo-

ló képeslapok száma is utal valamiféle hierarchiára, hiszen Budapest képeslapjaiból a második helyen levő Pozsonyhoz képest is majdnem hatszor van több. Az áttekintett levelezőlapok a városok szerint számszerűsítve: Budapest – 4263; Szeged – 649; Szabadka – 196; Debrecen – 411; Zágráb – 98; Pozsony 756; Miskolc – 315; Temesvár – 505; Nagyvárad – 435; Kolozsvár – 740.

A századfordulót e médium elterjedését tekintve akár a képeslap korszakának is nevezhetnénk, hiszen az első, 1869-ben kiadott képeslap után a formátum nagyon gyorsan népszerűvé vált, annyira, hogy 1897-től terjedését már nem lehetett nyilván tartani. Az első magyar kiadású levelezőlapok szintén a milleniumi ünnepek idején jelentek meg. Ekkor adják ki az első, Magyarországon nyomott, 32 lapból álló sorozatot. A formátum terjedéséhez a nyaraláskultúra középosztály körében való megerősödése járult hozzá, s a képeslapgyűjteményekben jól látható, hogy ennek következményeként a fürdővárosokkal kapcsolatos képek a leggyakoribbak (Peterscsák 1983).

Mi látható a magyar városban?

Mielőtt a képeken megjelenő térrészekre rátérnénk, érdemes megállnunk a képeslapokon megjelenített látvány kompozíciójánál. A „látóképes levelezőlapokon” előbb rajz, majd fénykép jelent meg. A *panoráma-típusú képeslap* azon városok esetében volt elterjedt, ahol adott volt egy olyan magas pont, ahonnan a térre jó rálátás esett (például Budapest, Kolozsvár, Pozsony esetében). A *mozaikszerűen* térrészeket egymás mellé helyező képeslapszerkezet elterjedt volt ugyan minden esetben, viszont leginkább azok a városok éltek vele, ahol panorámához szükséges perspektívát csak mesterségesen lehetett előállítani (lásd például Nagyvárad esetét, ahol több olyan képeslap is van, ami a Váradújvárosi Szent László plébániatemplom tornyából készült panorámát egészíti ki azokkal az épületekkel, melyek e toronyból nem láthatóak). A térszegmensre fókuszáló, *lineáris perspektívát* alkalmazó képeslapok a térben benne levő turista látószögét ér-

vényesítik. Tematikusan ebben a műfajban van a legnagyobb szórás. Utolsóként pedig az *ikonikus képeslapok*at említjük, melyek egy-egy, a térrészre jellemző szimbólumot emelnek ki és a látvány elemeit e szimbólum struktúrája szerint rendezik. Ilyen stratégiát leginkább Szeged esetében láthatunk, ahol a hal és a paprika viszonylag hamar válnak a termárkázás komponenseivé és a képeslapok látványelemeivé. E műfaj variánsa a *kollázs*, ahol a megjelenített látványra kivágott figurákat helyeznek rá, s ezzel a térreprezentációban az ideáltipikus lakosságnak is helyet keresnek. Gyakori ez a megoldás Debrecen, Szeged képeslapjain, ahol a városok a nemzeti imagináriusban népi kultúrájuk megjelenítésével keresnek helyet.

A képanyag áttekintését követően az első megállapításunk, hogy a modern térstruktúrák a középkori magyar, vásártartásban élen járó városok jellemzőivel egészülnek ki. A nagy, vásártartásra alkalmas térre torkoló utca gyakran jelenik meg a fényképeken – akár éppen a vásári szekerekkel és bazárokkal benépesítve. Temesvár Kossuth Lajos tere, Losonczy tere, Kolozsvár Széchényi tere és a Deák Ferenc utca, Debrecen Piac utcája mind gyakori eleme a lapoknak. Ezeket a központi piacokat a tér nem gazdaságos használata jellemzi, hiszen nem a térrel kell spórolni, hanem az áru kihelyezését lehetővé tenni. A nagyváradi korzó olyan utcát jelenít meg, mely a polgári szabadidős tevékenységek helyszíne: a sétáé, a beszélgetésé és a játéké. A körút szegedi megjelenését a sokfelé előforduló meglátást összegezve Gyáni „szerencsétlenségből sarjadó szerencsének” nevezi utalva az 1879-es árvíz kikényszerítette átépítésre. A képeslapok meg is próbálják kiaknázni a város e vizuális adottságát: a panorámák, illetve a lineáris perspektívájú képeslapok gyakran választanak olyan térszegmenst, ahonnan a sugárutak összekapcsolódása, az úthálózat látványa kiválóan érvényesül. Budapest esetében a körút a hidakkal együtt válik érdekessé, vagy olyan pontokon, ahol valamilyen szállodaépület vagy kávéház nevezetessége ráerősít a látványra.

Az épületek tekintetében a bérházak megjelenése a képeslapokon erőteljesen tetten érhető. A debreceni Piac utcán épült két szembenálló bérház, illetve a Püspöki palota önmagában és a városi tér panorámafotóin is megjelenik. Pedig Gyáni Gábor ezek

kapcsán emeli ki: „Az állapotokat jól jellemzi, hogy amikor 1909 és 1912 között felépült a város első (!) nagyvárosias bérháza, a Nagytemplom tözsomszédságában álló Püspöki palota, az épület kapott egy 40 méteres toronyt is, ami víztoronyként funkcionált. Nem tudták volna nélküle biztosítani a középósztályi bérlőknek szánt 2–3–4 szobás lakások folyóvízszükségletét a városi hálózat korszerűtlensége és hiánya folytán” (Gyáni 2012: 31). Temesvár városi bérházai önmagukban kerültek képeslapra. Az épületek kapcsán ki kell emelnünk a közigazgatás és a törvénykezés központjait, melyekkel szintén büszkélkedtek az egyes városok. A városházák épületeinek kialakítása komoly viták tárgyát képezte, s jelentőségüket mutatja az a példa is, amit Pécs és Kecskemét eltérő státuszú városházái kapcsán villant fel Gyáni (Pécsett egy esztétikai szempontból jelentéktelenebb, Kecskeméten egy, a város provincializmusát ellensúlyozni képes városháza készült el – Gyáni 2012: 32–33). A városházák a képeslapok nagy részén jelen vannak (Debrecen esetében például 50, Nagyváradon 190, Szegeden 139 képeslapon látszik teljesen vagy részben a város közigazgatási központja). Szintén gyakori szereplői a képeslapoknak az oktatás és a tudomány új/megújuló/veretes fellegvárai. Debrecenben például a századfordulón felépített klinikák 35 esetben jelennek meg a fotókon. Egyébként a 20. század első felében a debreceni egyetemi központ építése a Parlament és a Budavári Palota után a harmadik legnagyobb építészeti beruházása volt, így kiemelt figyelmet kapott. Kolozsvárról ugyanígy az egyetemi könyvtár repozitóriuma vagy a tisztviselő dolgozók terme önállóan jelenik meg képeslapokon. A gyárépületek nagyon szórványosan bukkannak fel, Budapestről két, Debrecenből pedig egy példát találtam.

Izgalmas ugyanakkor, hogy az ún. „városi bútorzat”, a padok, hirdetőoszlopok stb. mikortól és hogyan jelennek meg a képeslapokon. A tömegközlekedési eszközök és a személygépkocsik mellett ezek az elemek jelzik a városi térhasználat modernizációját. Hogy ezek mennyire fontosak, arra elég annyit kiemelnünk, hogy a képeslapok hetvenöt százalékan feltűnik valamilyen jármű. Kolozsvárról olyan téli képeslap is van, ahol a Szent Mihály templom mögött parkoló kocsisor látható (1933-as képeslap). Hirdető-

oszlopot az átnézett képeslapok közül 233 esetben fedeztem fel. Bár nem kerül központi pozícióba, meglete azonban a városi tájékozódás korszerűségét bizonyítja. Villamos 76 képeslapon, vasútállomás 209-en fordul elő. A tömegközlekedési eszközök itt még nem válnak önálló attrakcióvá, inkább a városi utcakép színesítését biztosítják, az életkép jellegre erősítenek rá. Ebből a korszakból francia és német képeslapokon már láthatunk olyan példát, ahol a közlekedési eszközök önmagukban adják az üdvözlő kártya témáját.

Következő kategóriaként a szabadidős tevékenységek helyszíneinek képeken való megjelenítését vizsgáltam. A város köztereiről szólva érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a megvizsgált képeslapok között mindössze 55 esetben látható park – egyedül talán Debrecen esetében nem szorul háttérbe, a Nagyerdőhöz ugyanis 29 képeslap kapcsolódik, Kolozsvárnál pedig a szintén kissé városi szimbólumként is kezelt botanikus kert tizenkét esetben jelenik meg. A park a privát és a nyilvános viszonyát újratárgyaló ipari város esetében döntő jelentőségű, a köztér *par excellence* formája, hiányát a magyar urbanisztikai fejlődésben Hanák ezért is érzi annyira fájónak (1988: 37–39). A park mindazonáltal megjelenik és terjedni kezd a pesti városképben, s a rendszeres városi zöldterület-politika éppen ebben az időben alakul ki (Magyar 2013). A tömegszórakozás Kalifa által felsorolt intézményei ellenében a nagypolgárság intézményei erőteljesebben vannak jelen: 430 színházépületet ábrázoló képeslap jut a huszonöt moziépületet ábrázolóra. A kávéházak viszont nagyon gyakran térnek vissza a képeken, nem meglepő módon, hiszen Budapest, Nagyvárad, Szeged, Debrecen stb. kávéházai között vannak olyanok, amelyek ekkor már épületként is ikonikusak. Szintén központi jelentősége van a városi vigadók épületeinek (Pozsony, illetve kisebb városok esetében, melyek itt kívül estek vizsgálódásunk körén). A kávéházak mellett azonban – igaz, hogy kisebb számmal – ott vannak a fogadók is (egyharmad a kétharmadhoz arányban). A modernitás kávéháza és a koraújkor fogadója vizuálisan egymást kiegészítő párosa szép metaforája a társadalmi érintkezés és társasság sokféle hibrid formáját mutató magyar társadalomnak. A Royal Orfeumról mindössze egy képeslap, ki-

állítási iparcsarnokokról 15 képeslap volt azonosítható. Ehhez a kis számhoz mindenképpen hozzátartozik, hogy az 1909-es országos kiállítás helyszíne Pécs volt, mely város most a felmérésünkben nem szerepel. A Városliget százhárom képeslapon szerepel: ezeken a Széchenyi-fürdő, vendéglők és teraszok, múzeumi épületek, a milleniumi emlékek, tórészlet láthatók. Szintén gyakran megjelenő létesítménytípus a fürdő, ami alátámasztja Petercsák korábbi megállapítását a képeslapok és nyaraláskultúra összekapcsolódásáról.

Az utolsó kategóriába soroltam a kereskedelem és a szórakoztató fogyasztás megjelenítését a képeslapokon. Ezek közül az épülettípusok közül elsőként a szállodák és a pénzüintézetek jelennek meg. Debrecen és Nagyvárad esetében a szállodai létesítmények nagyon nagy szerepet játszanak. Nem meglepő módon, hiszen a dualizmus szállodái szintén kulturális szimbólumként működnek egy olyan, alapvetően többnyelvű kultúrára utalva, melyet az udvarisság egy adott normarendszere tartott össze. A pénzüintézetek épületeinek szintén fontos reprezentációs szerepet tulajdonítottak a képeslapok, a bankok és részvénytársaságok 45 képen szerepelnek. A boltok, bazárok és áruházak megjelenítésénél figyelembe kell vennünk azt a történeti adottságot, melyet szintén Gyáni Gábor tárt fel módszeresen, hogy az áruház Magyarországon viszonylag későn jelent meg. 1897-ben épül fel a Központi Vásárcsarnok épülete és vele szemben négy, kisebb piac (Gyáni 1997). A középosztály fogyasztói igényeit lefedni akaró létesítmények azonnal képeslapra kerültek (a Központi Vásárcsarnokról 1898-as képeslap is van). Ugyanakkor azonban az is nagyon szépen követhető, ahogyan a vidéki városok bulvárosodó utcáin a kirakatok és cégek vizualitása sem hagyja hidegen a képeslapkészítőket. Ahogyan fentebb megállapítottuk a fogadó és a kávéház megfelelését, itt is ki kell térnünk arra, hogy a vásár, a vásári vigalom megjelenítése Nagyvárad, Debrecen, Temesvár esetében szintén képeslap-téma marad. A vásár vizuális struktúrája szívsón egészíti ki a bazárból emancipálódó áruház látványvilágát.

Az elvégzett vizsgálat célja legfőképpen az volt, hogy a képeslap forrásként való használatára példát adjon. A fentebbiekből jól látható, hogy e dokumentumtípus a vá-

rosi terek és vizuális kultúra változásait kicsiben ugyan, de kielégítően támasztja alá. Részletesebb szempontrendszerű, nagyobb adatbázis(ok)ra kiterjedő tartalomelemzéssel az adatok és érvényességük sokban finomíthatók.

Bibliográfia

- Benevolo, Leonardo 1994: *A város Európa történetében*. Ordasi Zsuzsa (ford.), Budapest: Atlantisz
- Füzi Izabella 2015: A magyar vizuális tömegkultúra kezdeteinek a nyomában: a vurstlitól a moziig. In: Kelemen Zoltán, Tóth Ákos (szerk.): *Hogy jó s szép tettekben leld gyönyörűséged: a 80 éves Fried István köszöntése*. Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 175–194.
- Gergely András 2005: *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris
- Granasztói Péter 1997: Tömegszórakozás a Városligetben. *Budapesti Negyed* 2–3. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/granaszt.htm> (letöltve 2016. 01. 21.)
- Gyáni Gábor 1997: Középosztályi fogyasztási kultúra és áruház. *Budapesti Negyed* 2–3. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/gyani.htm> (letöltve 2016. 01. 21.)
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon*. Budapest: Új Mandátum
- Gyáni Gábor 2005: A festett főváros története. *Holmi* szeptember. 1127–1138.
- Gyáni Gábor 2012: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár: Komp-Press
- Gyáni Gábor – Kövér György 2004: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris
- Hanák Péter 1988: *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat
- Hazel Hahn, Haejeong 2006: Du flâneur au consommateur : spectacle et consommation sur les Grands Boulevards 1840–1914. *Romantisme* 4. 67–78.
- Kalifa, Dominique 2001: *La culture de masse en France 1. 1860–1930*. Paris: La Découverte

- Kolta Magdolna 2003: *Képmutogatók. A fotográfiai látás kultúrtörténete*. Budapest: Magyar Fotográfiai Múzeum <http://www.fotoklikk.hu/sites/default/files/fm/kepmutogatok/index.html> (letöltve 2016. 01. 26.)
- Magyar Erzsébet 2013: Budapest parkjai, 1870–1918: a szisztematikus városi zöldterület-politika megjelenése. *Korall* 53. 89–117.
- N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.) 2005: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Pécs: Kijarat
- Petercsák Tivadar 1983: Képes levelezőlapok üdülésről, utazásról. *História* 3. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/83-03/ch08.html> (letöltve 2016. 01. 20.)
- Schwartz, Vanessa R. 1998: *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin de Siècle Paris*. Berkeley – Los Angeles – London: California University Press
- Schwartz, Vanessa R. – Przyblyski, Jeannene M. 2004: *The Nineteenth-century Visual Culture Reader*. New York : Routledge
- Szajbély Mihály 2008: *Intermediális randevúk a 19. században*. Pécs: Pro Pannonia
- Szijártó Zsolt (szerk.) 2010: *Köz/tér – Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Budapest: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – Gondolat
- Szívós Erika 2014: *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19. században*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára
- Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.) 1997: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVI*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára
- Tóth Benedek 2014: A Wochenplauderei mint beszédmód. Egy lehetséges megközelítés. *Magyar Könyvszemle* 4. 452–471.

Az archívum elérhetősége:

[http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?query=SZO%3D\(%22Magyar%20települések%201945%20előtt%20%28OSZK%29%22](http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?query=SZO%3D(%22Magyar%20települések%201945%20előtt%20%28OSZK%29%22)

Media Culture in Central and Eastern Europe

French literary history has long been engaged in the research of the so-called popular literature's works, its well- or lesser-known authors. However, the legitimation process of this research area was far from self-evident. Charles Grivel's landmark work from 1973 was concerned with the caption and sustention of readers' attention and analyzed book-format novels published between 1870 and 1880 in Paris, selecting a sample of 200 from a corpus about 3 thousand volumes regardless of the popular or elite framing of the texts. A few years later the literary historians of the University of Limoges published their pioneer works: Ellen Constans, who was an active member of the French Communist Party, was interested in sentimental novels, Jean-Claude Vareille respectively in the aesthetics of the popular novel. It is important to mention those specialists from Belgium and Quebec (Jacques Dubois, Marc Lits, Paul Bleton, Julia Bettinotti) whose academic situation is peripheral compared to the French literary system, and whose works were a proactive force – perhaps precisely because of that position.

After a while it became clear that we should not speak about literary texts without, on the one hand, understanding the cultural and economic context in which they were born and experienced, and on the other hand, following up the adaptations of the written media texts or of those hybrid works of art based on various codes of mixing (comics, photo novels, film novels ...). The result of that perspective was a reflection on the media culture and its characteristics represented by the works of Marc Lits, Jacques Migozzi, Dominique Kalifa.

The researchers, coming from different horizons, began to co-operate in more and more organized forms and an important phase of this process was May 2011 when at the University of Limoges the LPCM, the *Associations des Chercheurs en Littératures Populaires et Cultures Médiaquiques* was established. The LPCM attempts to integrate the

scientific approaches dealing with Eastern European media culture phenomena beside the Western European one.

All this information is necessary for the reader holding this volume to understand the context of those studies. In December 2014 with the organization and financial support of the Department of Communication and Media Studies of the University of Debrecen, the Queen's University of Belfast and the University of Limoges, a conference was held at the University of Debrecen, where the speakers tried to point out what similarities and differences can be grasped between the processes of Eastern and Western European media culture. The studies issued from those lectures will be published later in English or French and for this edition the organizers selected those few texts having either Hungarian or Eastern European implications.

Jacques Migozzi's study may be interesting to the reader partly because he points out how the French researches in this field evolved, and secondly because he reveals what shift is produced in the scientific perspective if we take into consideration both the Eastern and the Western European case.

The main concern of the study of Sándor Kálai is what kind of economic and socio-cultural context defines the evolution of the Hungarian media culture compared to the Western European situation. He also tries to clarify what the implications of the concept of media culture are in contrast with the often-used term of mass culture.

Lampros Flitouris's and Christos Dermentzopoulos's study summarizes an on-going research that examines the social changes of South-East-Europe through the perspective of the emergence of its national cultures, whilst taking account of the way in which the mass cultural practices appear in the countries of the region (Greece, Turkey, Albania, Yugoslavia, Bulgaria). In the Balkan countries we can talk about mass culture only after the war, in particular in the context of the social transformation of the 1950s and 1960s.

The starting point of Vilmos Keszeg's study is the problem of which place can be assigned to popular and folk culture and how they intersect. To answer this question he points out several problems. On the one hand he reconstructs the long process by

which scientific research discovered Hungarian folk culture and identified its various functions, and how later the theory of folklorism and of the heritage standardized and revitalized this tradition. On the other hand, he analyses how the various media are domesticated in everyday life creating a new kind of folk (popular) culture. Thirdly, we get an answer to the question whether the communist state did or did not have a specific popular culture.

Hanna Orsolya Vincze analyses Eötvös József's monumental work *The Influence of the Main Ideals of the 19th Century on the State* through the lenses of the history of ideas. She points out that, according to Eötvös, first of all we have to understand how the people themselves interpret popular ideals. Popularity, in this approach, had three components: ideas around which people rallied, emotions that connected them to these ideas, and actions people undertook in their name. The way towards understanding these components was to understand the culture of the people in its various manifestations, from popular religiosity to literary and material culture. By re-reading Eötvös's work focusing on his conception of popular ideas, this paper investigates how the longstanding tension between popularity and the distrust in populism was articulated in a classic of nineteenth century central European political thought.

The press was undoubtedly the catalyst of popular literature and an important tool of its distribution. The popular press appears in Vienna only in the 1850s. Those journals published serial novels, local and heteronomous, adventure or thesis novels that are sharply different from the international and autonomous literature published in the so-called "quality" newspapers. Norbert Bachleitner's study compares their thematic and stylistic differences based on two examples.

Marcela Poučová's research based on the Czech Republic's National Library's collections presents who are the most frequently read and translated French authors and novels in the late 19th Century and in the first decades of the 20th Century in the Czech areas, willing to answer the question which was the a role of the translations in the Czech cultural field.

Anna Keszeg's study focuses on the visual aspects of media culture, analysing the attractions and the landscape of Hungarian cities at the beginning of the 20th Century. Summarizing the researches about the economic, social and urban evolution of Hungarian cities in this period and the history of the popular attractions and of the visual culture, she presents the visual evolution of eleven Hungarian cities using epochal postcards as sources.

A kötet szerzői

Norbert Bachleitner, egyetemi tanár, Bécsi Egyetem

Christos Dermentzopoulos, egyetemi tanár, Ioanninai Egyetem

Lampros Flitouris, egyetemi docens, Ioanninai Egyetem

Kálai Sándor, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Keszeg Anna, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Keszeg Vilmos, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Jacques Migozzi, egyetemi tanár, Limoges-i Egyetem

Marcela Poučová, egyetemi docens, Masaryk Egyetem, Brno

Vincze Orsolya Hanna, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

A Letöltés sorozat kötetei

Zörgő Noémi könyve azt a kérdést teszi fel, milyen szavazók lesznek a hashtagekkel kommunikáló generáció tagjai – Erdélyben. Tudja azt, hogy milyen szavazók az Amerikai Egyesült Államokban. Sejtí, hogy milyenek Magyarországon. Megvizsgálta, hogy milyenek Erdélyben. Vizsgálatának módszertana újszerű, eredményeit társadalomtudósok, de kampányszervezők is hasznosíthatják.

eme.ro/kiado

„Torockó egy előretolt sziklafészke a magyar kultúrának. A protestáns hitújítók egyik mentsvára, ahonnan szétágaznak a hatalmas működéseik száalai. Kevélyisége egy maroknyi népnek, mely világot akar hódítani munka és tudomány által.”

(Jókai Mór)

„Alig van bérczes kis honunkban helység, mely természetrajzi, történelmi, de főleg népzenei tekintetben annyi érdekeltséget tudna költeni, mint Torockó; alig van hely, mely az észleltre hálásabb tért nyújtana, mint a havasoknak ezen rejtett városkája; s annál inkább kell csodálnom, hogy mind ez ideig senki sem vállalkozott ezen – megengedem nem könnyű, de mindenesetre hálás – feladat megoldására.”

(Orbán Balázs)

Keszeg Anna könyve a Torockóhoz kapcsolódó társadalmi képzelet tartalmi összetevőit elemzi.

eme.ro/kiado

Miként képezik részét az üzleti életnek és a menedzsmentnek a szellemi javak, az irodalom és a humántudományok szempontjai? Sebestyén Attila kommunikációs szakember és irodalmár, célközönsége irodalomkedvelő céges vezetők, menedzserek, társadalomtudósok, bölcsészek. Könyve azt tételezi, hogy a fogyasztói/munkavállalói identitások gondozása igényli a menedzsmenttudás és a humán műveltség összekapcsolását a szervezeti életben. Elemzi a spirituális öngondozás és a szóművészet jelentőségét a szervezeti kultúrában, feltárja a könyvpiar kultúrabrókeri feladatkörét a kulturális gazdaságban. Ez a könyv szemléletet formál, s ezt izgalmasan gazdag anyagon teszi. A Zappos szervezeti kultúra kézikönyve itt arra példa, hogyan válnak céges értékek és munkavállalói önfejlesztési szkillék tartós kultúraelemekké. Bill Murray versfelolvasása a New York-i Poets House építkezésén itt azt szemlélteti, hogy a munkahely szellemi-spirituális élmények színterévé válhat. Peter Drucker itt üzlet, tudomány és művészet nagy összeillesztőjeként, Charles Handy sikeres és inspiratív szekuláris lelkészi pozícióban jelenik meg. A könyv üzenete: a poézis és az irodalomolvasás a képzelőerőt ápolja, a gondolkodást formálja, így kreatív üzleti és szervezeti megoldásokhoz vezethet. (Oláh Szabolcs)